संस्कृत-पाठ्य-पुस्तकम्

व्याकरणोपेतम्

(सचित्रम्)

षष्ठश्रेणिछात्रोपयोगि

प्रथमो भागः

प्रकाशक

रामनारायण लाल

पब्लिशर और बुकसेलर

इलाहाबाद

[दशमावृत्ति] १९३२ [मूल्यम् ।=)

Printed by Ramzan Ali Shah, at the National Press
Allahabad

विषय-सूची

व्याकरणम्

श्रीः

समर्पणम्

तत्रभवतामिङ्गलिश्स्कूलीयसंस्कृताध्यापकानां करकमलेषु पुस्तकमिदं सादरं समर्प्यते। यतोऽस्य पुस्तकस्य साफल्यं भवतामेवाधीनम्।

नवीनरीत्या लिखितमेतत्। यद्यपि परम्परागता शिक्षणशैली अतीवोपयोगिनी सुशोभना च, तथापि सा तस्यैव विद्यार्थिनः कृतेऽस्ति यः केवलमेकमात्रस्य संस्कृतस्यैव पठने निरतोऽस्ति। किन्त्वाधुनिकस्कूलविद्यार्थिनामितराण्यपि शतशः कार्याणि कर्तव्यानि भवन्तीति वयमिदं प्रारंभिकपुस्तकं यथाशक्ति सरलं मनोहरं च जीवितभाषया कृतवन्तः स्मः।

बालको यथा मातापित्रादिलोकमुखाच्छ्रावं श्रावं हिन्दीभाषायाः सहस्रशः शब्दान् शिक्षते, तच्छब्दसमुदायद्वारैव स्वकीयं मनोभावं प्रकटयितुं समर्थो भवति, किन्तु तदानीं तेन हिन्दीव्याकरणस्य नामापि न श्रुतं भवति; हिन्दीशब्दानां साधुत्वमसाधुत्वं वेत्यजानन्नपि ततः पूर्वमेव स स्वमातृभाषया हिन्द्या भाषणं पठनं लिखनं चाशिक्षत। अनन्तरमसावभ्यासद्वारा साक्षरसंभाषणश्रवणात्, पुस्तकावलोकनात्, स्वाशुद्धीः सुधारितवान्। तथैव भवन्तः संस्कृतम्भाषां पाठयेयुरिति वयमाशास्महे।

यदि व्याकरणस्यावश्यकता कुत्रापि ज्ञायेत, तर्हि तज्ज्ञा भवन्तः सुसमीचीनतया सरलया व्याख्यया तामावश्यकतां पूरयितुमर्हन्ति। अत्र तु व्याकरणं संस्कृतभाषाज्ञानोपार्जनस्य साधनमात्रमेवापेक्ष्यते, न तु शुष्कव्याकरणायैव ।

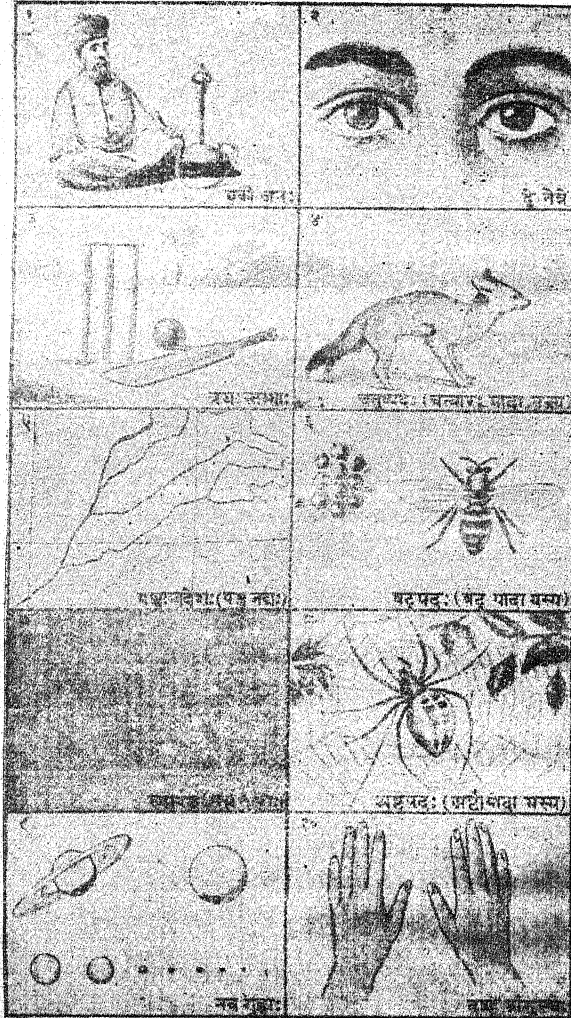
व्याकरणसम्बन्धिनो ये विषयाः पुस्तकान्ते लिखितास्ते तु सम्यक् पठनीयाः ।

कस्यापि विषयस्य यदा भवन्तः व्याख्यां कुर्वीरन्, तदा संस्कृत—भाषयैव भवद्भिर्नहि भाषान्तरेण कर्तव्या। एवमनुष्ठिते भवच्छिष्याः क्रमशः सर्वां भवदुक्तिमवगन्तुं समर्था भविष्यन्ति। अनया रीत्या तेषां शब्दकोषः प्रसारम्प्राप्स्यति ।

पाठानामन्ते ये प्रश्ना लिखिताः सन्ति ते तूदाहरणार्थाः। तादृशा अन्येऽपि प्रश्नाः स्वबुद्धिकल्पिता भवद्भिरपि रचनीयाः। तेषामुत्तराणि संस्कृतभाषायामेव शिष्यैर्देयानि । प्रत्येकश्छात्रः स्वकीयान्युत्तराणि दातुम्प्रोत्साहयितव्यः। तेषु केचित्प्रश्ना लेखनीयास्तेषामुत्तराणि च लेखनीयानि यतो लेखनेऽपि बालानामभ्यासो भवेत्। यदा विद्यार्थिनोऽशुद्धीः कुर्वन्ति तदैव तासां कारणं संशोधनं च देयं, विद्यार्थिभिश्च संशुद्धरूपमुच्चारितव्यम् । पूर्वाभ्यस्ताः प्रश्ना नियतपरीक्षायां कदापि न प्रष्टव्याः, अन्यथा परीक्षावैफल्यं स्यात्। किं बहुना विज्ञेषु।

प्रथमः पाठः

वद	वदामि ।
पठ	पठामि ।
लिख	लिखामि ।
चल	चलामि ।
तिष्ठ	तिष्ठामि ।
वचनं वद	वचनं वदामि ।
पुस्तकं पठ	पुस्तकं पठामि ।
पत्रं लिख	पत्रं लिखामि ।
गृहं चल	गृहञ्चलामि ।
अत्र तिष्ठ	अत्र तिष्ठामि ।

संख्यावाचकानि चित्राणि

द्वितीयः पाठः ।

गणनां जानासि ? जानामि ।

गणय गणयामि, शृणु ।

एकं, द्वे त्रीणि, चत्वारि, पञ्च, षट्,

सप्त, अष्ट, नव, दश ।

इदं किम् ? इदम् एकम् फलम् ।

इमे के ? इमे द्वे नेत्रे ।

इमानि कानि ? इमानि त्रीणि पुस्तकानि ।

इमानि कानि ? इमानि चत्वारि पुष्पाणि ।

इमानि कानि ? इमानि पञ्च पत्राणि ।

इमे के ? इमे षट् पुरुषाः ।

इमे के ? इमे सप्त बालकाः ।

इमाः काः ? इमा अष्ट स्त्रियः ।

इमाः काः ? इमाः नव बालिकाः ।

इमानि कानि ? इमानि दश आम्राणि ।

टिप्पनी—अध्यापकश्छात्रान् शिक्षयेद्यत्संस्कृतभाषायां त्रीणि लिङ्गानि भवन्ति । ईदृशान् प्रश्नान् पृच्छेत्, येषामुत्तरवाक्येषु त्रयाणामपि लिङ्गानां रूपाणि प्रयुक्तानि भवेयुः ।

तृतीयः पाठः ।

इदं किम् ?	पुस्तकम् इदम् ।
इयं का ?	इयं लेखनी ।
अयं कः ?	अयं पट्टः ।
पुस्तकम् आनय	पुस्तकम् आनयामि ।
पत्रं पठ	पत्रं पठामि ।
विरम	विरमामि ।
पत्रं गृहाण	पत्रं गृह्णामि ।
लेखनीं नय	लेखनीं नयामि ।
पट्टम् पश्य	पट्टं पश्यामि ।

टिप्पनी--प्रष्टव्या ईदृशाः प्रश्ना येषु त्रयाणामपि लिङ्गानां द्वितीयायाँ विभक्तेरेकवचनं प्रयुक्तम्भवेत् ।

चतुर्थः पाठः ।

किमिदम् ?	मस्तकमिदम् ।
कौ इमौ ?	हस्तौ इमौ ।
के इमे ?	केशा इमे ।
के इमे ?	दन्ता इमे ।

केशाः शिरोरुहः

भ्रुवौ
चक्षुषी

अङ्गुल्यः

हस्तः

मणिबन्धः

कर्णौ
नासिका
ओष्ठः
दन्ताः
अधरः
हनुः

स्कन्धाः

शरीरम् ।

के इमे ? इमे जानुनी ।
के इमे ? लोचने इमे ।

लोचने उन्मीलय । हस्तौ प्रक्षालय । दन्तान् मार्जय । मुखं धावस्व । केशान् प्रसाधय । भानुं पश्य प्रणाम च । उपवनं गच्छ । पुष्पाणि गृहाण । गन्धं जिघ्र । फलमास्वादय । स्वच्छं जलं पिब । पाठं शृणु ।

टिप्पनी—अध्यापकश्चित्रस्थे शरीरेऽङ्गानान्नामानि स्वच्छात्रान् पृच्छेद् बोधयेच्च ।

अध्यापकश्छात्रान् शिक्षयेद् यत् संस्कृत भाषायां त्रीणि वचनानि भवन्ति । तत्र प्रथमद्वितीययोर्विभक्त्योर्द्विवचने रूपाणि समानानि एव ।

ईदृशान् प्रश्नान पृच्छेद् येषु संज्ञायाः सर्वनाम्नश्च द्विवचनम्प्रयुक्तम्भवेत्, न तु क्रियायाः ।

पञ्चमः पाठः ।

किमिदम् ? चक्षुरिदं, मुखमिदम्, श्रोत्रमिदम्, इयं का ? इयम् नासिका, इयं जिह्वा, इयं हनुः । इमौ कौ ? इमौ चरणौ, इमौ बाहू ।

शिरसा नम शिरसा नमामि ।
नासिकया जिघ्र नासिकया जिघ्रामि ।

मुखेन खाद	मुखेन खादामि ।
दन्तैश्चर्वय	दन्तैश्चर्वयामि ।
जिह्वया स्वादय	जिह्वया स्वादयामि ।
गलेन निगिल	गलेन निगिलामि ।
हस्ताभ्यां गृहाण	हस्ताभ्यां गृह्णामि ।
पद्भ्यां चल	पद्भ्यां चलामि ।

टिप्पनी—अध्यापक एवंभूतान् प्रश्नान् पृच्छेद्येषामुत्तरवाक्येषु तृतीयाविभक्तेः त्रयाणामपि वचनानां रूपाणि त्रिष्वपि लिङ्गेषु प्रयुक्तानि भवेयुः ।

षष्ठः पाठः ।

छात्रयोः संलापः ।

प्रथमश्छात्रः—कस्त्वम् ?

द्वितीयश्छात्रः—अहम् छात्रः ।

प्र०—किन्नामासि ?

द्वि०—देवदत्तनामाहम् ।

प्र०—किम्पठसि ?

द्वि०—संस्कृतभाषाम् पठामि ।

प्र०—कुत्र गच्छसि ?

द्वि०—पाठशालां गच्छामि ।

पुनर्द्वितीयः—भवान् कः ?

प्र०—अहमपि विद्यार्थी ।

द्वितीयः—कुत आगतः ?

प्र०—स्वगृहात् ।

द्वितीयः—क्व ते गृहम् ।

प्र०—धर्मपुरे ।

द्वि०—कस्मै प्रयोजनायात्रागतः ?

प्र०—पठनाय ।

द्वि०—किं किं पठितं भवता ?

प्र०—हिन्दीं, गणितं, इतिहासं, भूगोलं च पठितवानस्मि ।

द्वि०—पुनरिदानीं किं पठिष्यति भवान् ?

प्र०—आङ्ग्लभाषाम् ।

द्वि०—कुत्र पठिष्यसि ?

प्र०—अत्रत्यहाईस्कूले पठिष्यामि ।

द्वि०—कुत्र स्थास्यसि ?

प्र०—छात्रालये स्थास्यामि ।

द्वि०—स मुख्याध्यापकस्याधिकारेऽस्ति तेन मिलितव्यम् ।

प्र०—वरं सखे मिलिष्यामि ।

द्वि०—मित्र ! त्वमपि गच्छ, अहमपि गच्छामि, यतोऽतिकालो जातः, अतिवर्तते च पठनवेला ।

टिप्पनी—अध्यापकः सर्वासां विभक्तीनामेकवचनरूपाणि शिक्षयेत् । तत एवंभूतान् प्रश्नान् पृच्छेद्यच्चतुर्थ्यादि-विभक्तीनामेकवचनरूपाणि उत्तर-वाक्येषु प्रयुक्तानि भवेयुः ।

सप्तमः पाठः ।

व्यायामः ।

गुरुः—भो भो छात्राः व्यायामोऽपि कर्तव्यः ।

छात्राः—व्यायामात् को लाभो भवति ।

गुरुः—आयुरारोग्यं बर्द्धते ।

छात्राः—तर्हि कथं क्रियते व्यायामः ?

गुरुः—तस्यानेके प्रकाराः सन्ति ।

छात्राः—के ते प्रकाराः ?

गुरुः—धावनं, खेलनं च ।

छात्राः—कदा कथं वा धावनं लाभप्रदं भवति ?

गुरुः—(१) प्रातः सायं च धावनं विशेषोपकारि भवति । भोजनानन्तरं कदापि न धावेत, यतस्तद् धावनं रोगं करोति ।

(१) समस्थले प्रथमं शनैः शनैः किञ्चिद्

"अः" से परे यदि अ, वर्गों का तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम, अथवा य, र, ल, व, ह, में से कोई वर्ण हो तो अः को "ओ" हो जाता है। जैसे— व्यायामः + अपि = व्यायामो अपि = व्यायामोऽपि । कः + लाभः = को लाभः । लाभः + भवति = लाभो भवति ।

दूरं धावेत्, ततो धावनगतिं क्रमशो वर्धयेत्, अनन्तरमेवंवेगेन धावेत् यथा श्रान्तो भवेत् ।

छात्राः—खेलनं कदा कर्तव्यम् ?

गुरुः—अध्ययनानन्तरं यदा सुसमये मित्राणि मिलेयुः तदैव यूयं कन्दुकादिभिः खेलेत । एतेन युष्माकं मनोविनोदः, शरीरपुष्टिः, पठनश्रमशान्तिश्च भवेत् ।

व्यायामपुष्टगात्रस्य बुद्धिस्तेजो यशो बलम् ।
प्रवर्धन्ते मनुष्यस्य तस्माद् व्यायाममाचरेत् ।

उदाहरणार्थाः प्रश्नाः—

अत्र देशे के व्यायामाः प्रचलिताः ?

कोऽस्ति प्रत्येकस्य प्रयोगः ?

अष्टमः पाठः ।

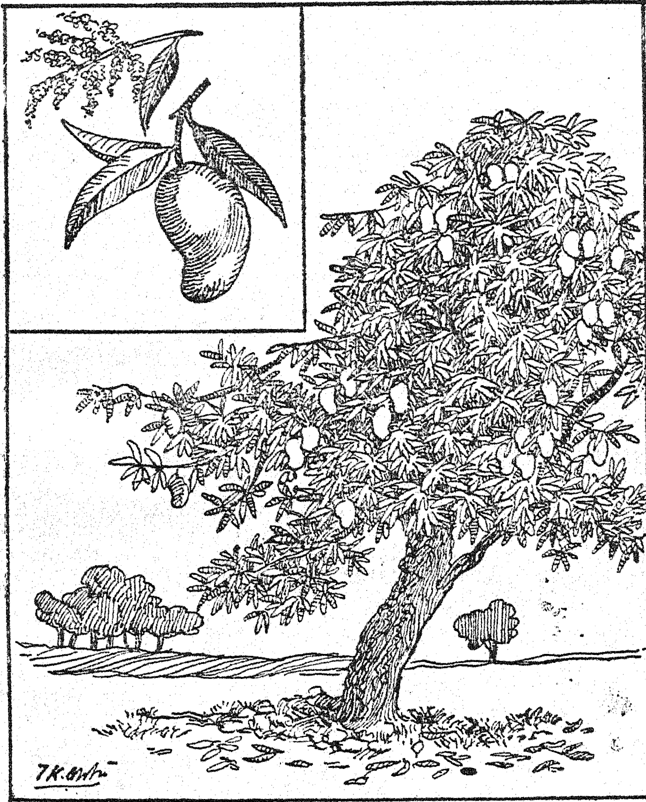
आम्रवृक्षः ।

किमिदम्? अयं वृक्षः। कोनाम वृक्षोऽयम्? आम्रवृक्षोऽयम् । किं त्वया आम्रफलमास्वादितम्? एवम्। तानि तु स्वादूनि भवन्ति । आम्रे कठिनं बीजं भवति । यदा वयं तद् बीजं वपामस्तत एको लघुरङ्कुरः प्ररोहति । स एव कालेन महान् वृक्षो जायते। महतस्तस्य सुवृक्षस्य शीतलच्छायामाश्रयन्ते जनाः । आम्रो वसन्ते फुल्लति धारयति च नवानि पल्लवानि । तदैव तत्र मनोहरः पिक आगत्य मधुरं कूजति चूषति च रसाल-मञ्जरीम्। अन्येऽपि पक्षिणस्तदा तत्र कलरवंकुर्वन्ति । ततः स वृक्षः फलति ।

सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।
यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥

टि०—विशेष्यविशेषणयोर्लिङ्गं वचनं विभक्तिश्च एकमेव भवतीत्यध्यापकश्छात्रान् बोधयेत् । ततश्छात्रैर्विशेषणपदानि पृथक् कारयेत् ।

यदि आकार से परे विसर्ग हो, और विसर्ग से परे आकार को छोड़ कर कोई और स्वर हो तो विसर्ग का लोप हो जाता है जैसे—ततः एकः = तत एकः हो गया और फिर स्वरसन्धि नहीं होती ।

आम्रवृक्षः ।

नवमः पाठः ।

सुसन्ततिः

आसीद् ब्रह्मस्थलं नाम पुरं, तत्र बहवो विद्वांसो ब्राह्मणा अवसन् । तेषामाश्रये काचिद् दीना विधवा ब्राह्मण्यभवत् । तस्या मातृभक्ताः सौम्याश्च पञ्च पुत्रा आसन् । ते पञ्चापि हरिदत्तशर्मण उपाध्यायात् शास्त्राणि अपठन् । एकदा कोऽपि दयालुस्तपस्विनीं तां ब्राह्मणीं दृष्ट्वा दयमानोऽपृच्छत् "ब्राह्मणि ! ते दारिद्र्यं विलोक्य मे हृदयं भृशं दूयते यत् सुचरित्रा भवती धनाभावेन कष्टं सहते" इति श्रुत्वा सा उत्तरमददात् "भद्र ! स्वस्ति तेऽस्तु यत्त्वं दरिद्रायां मयि करुणायसे, किन्तु भवान् यथा कथयति नास्मि तादृशी निर्धना । यतो मेऽमूल्यानि पञ्च रत्नानि सन्ति ।" "अहह ! सत्यं ब्राह्मणि ? क्व ते तानि रत्नानि ?" इत्युक्त्वा तानि दर्शयेति प्रार्थयत । तावदेव गुरुगृहात्

सुसन्ततिः

तस्याः पञ्चापि पुत्रा आगत्य मातुश्चरणाववन्दन्त। अब्रवीच्च सा "साधो! पश्य पञ्चापि मम रत्नानि।" ततस्तानवलोक्य सोऽतुष्यत्। निःसन्देहं सुसन्ततिः सर्वरत्नेभ्य उत्तमा।

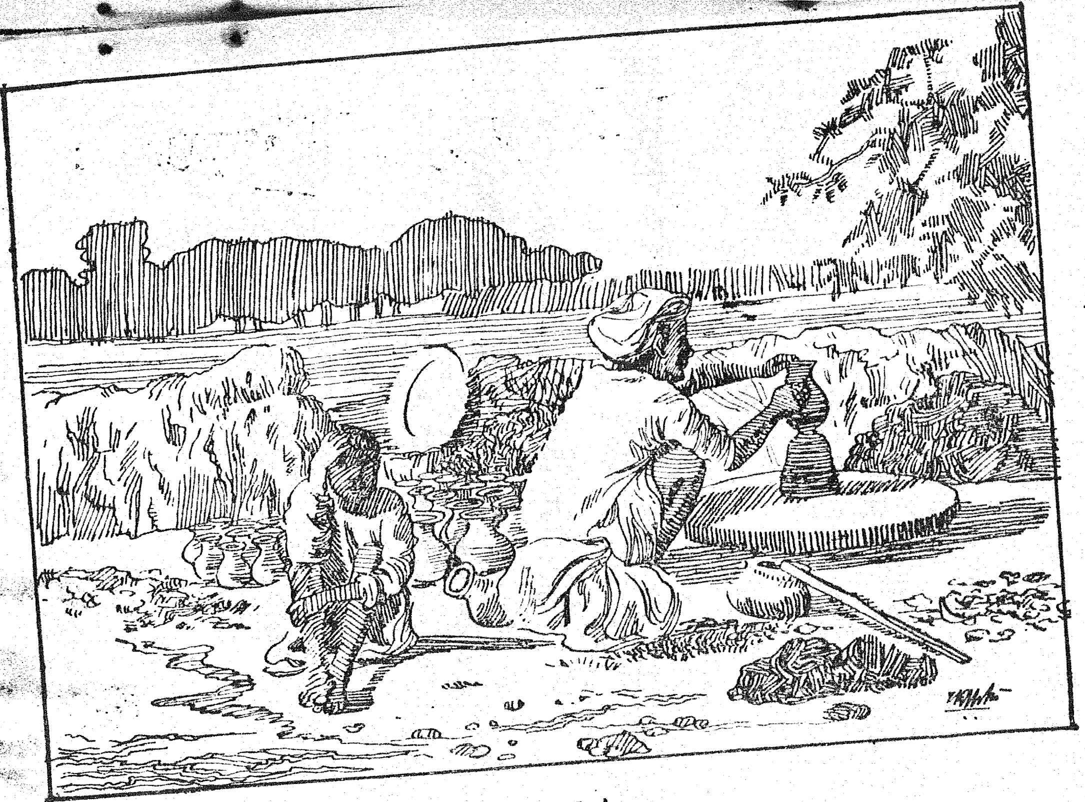
वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणा अपि॥

टि०—अध्यापकश्छात्रान् लङ्लकाररूपाणि शिक्षयेत् व प्रश्नांश्चैवं-भूतान् कुर्यात् येषामुत्तरवाक्येषु लङ्लकारस्यैव क्रिया प्रयुक्ता भवेत्।

दशमः पाठः।

कुम्भकारः।

कुम्भकारो भूमौ तिष्ठति, स दण्डेन चक्रं भ्रामयति। अतस्तद् भ्रमति। तस्य पार्श्वे मृद्राशिस्तिष्ठति। स हस्ताभ्यां मृदमदाय चक्रे धरति। तया मृत्तिकया घटशरावादीनि भाण्डानि रचयति। ततः सूत्रेण छित्त्वा भ्रमतश्चक्रादवतारयति। तानि घर्मे

कुम्भकारः ।

शोषयति । शुष्काणि च तानि पवने स्थापयति । पर्याप्तमिन्धनं च ददाति । तत्राग्निं प्रक्षिपति । ततः पवनस्योर्ध्वभागम्पङ्केन लिम्पति । ततोऽग्नि-तापेन तानि भाण्डानि पक्वतां यान्ति । ग्रीष्मे मृद्घटे जलं शीतलं जायते । केचन कुलालाः क्रीडनकान्यपि निर्मान्ति । लक्ष्मणपुरे तानि शोभनानि भवन्ति ।

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥

टि—अध्यापकश्छात्रान् एतादृशान् प्रश्नान् पृच्छेत्—

१—कस्य वस्तुनः कुम्भकारो भाण्डानि रचयति ?

२—केन साधनेन ?

३—स कस्मै प्रयोजनाय पवने भाण्डानि स्थापयति ?

४—सुक्रीडनकानि कुत्र निर्मीयन्ते ?

पुनरध्यापकः कुलालं, चक्रं, दण्डं, घटादिकं च दर्शयित्वा बालकान् बोधयेत्, एतत्सम्बन्धेऽन्यानपि प्रश्नान् पृच्छेत् ।

एकादशः पाठः ।

सिंहः ।

भारतवर्षेऽपि क्वचित् क्वचित् सिंहा उपलभ्यन्ते । साम्प्रतमपि काठियावार-देशे यत्र तत्र कान्तारेषु सिंहाः सन्ति । ते मृगान् व्यापाद्य भक्षयन्ति । रात्रावेव चाखेटं ते कुर्वते । अन्येऽपि पशवो बलीयांसो❀भवन्ति, किन्तु सर्वेषां चतुष्पदानां मध्ये सिंहो बलिष्ठः❀ । अतः स मृगेन्द्र इत्युच्यते । कदापि युष्माभिः सिंहनादः श्रुतः ? नहि श्रुतः । गजादिजन्तुनादोऽपि गम्भीरतरो❀ऽस्ति, किन्तु सिंहनादः सर्वप्राणिनादेषु गम्भीरतमो❀भवति । सिंहस्य स्कन्धदेशे केसरा भवन्ति, अतः स "केसरी" इत्युच्यते । केचन पुरुषाः केसरिणं प्रलोभ्य पञ्जरे पालयन्ति । लोकश्च तत्र कौतुकावलोकनाय गच्छति ।

❀ औ से परे कोई स्वर हो तो "औ" के स्थान में आव हो जाता है। जैसे रात्रौ + एव = रात्रावेव ।

❀ अतिशायनविषयं बोधयेत् ।

सिंहो मार्जारस्य सजातीयः, अतस्तादृशा एव तस्य गुप्ता नखाः, पिङ्गले च नेत्रे ।

नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः ।
विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥

टि०—अध्यापकः परस्मैपदात्मनेपदयोर्विवरणं कृत्वा छात्रान् सम्यग् बोधयेत् । इदमपि च शिक्षयेद् यत् कर्मवाच्यक्रियायां नित्यमात्मनेपदं भवति ।

सिंहः ।

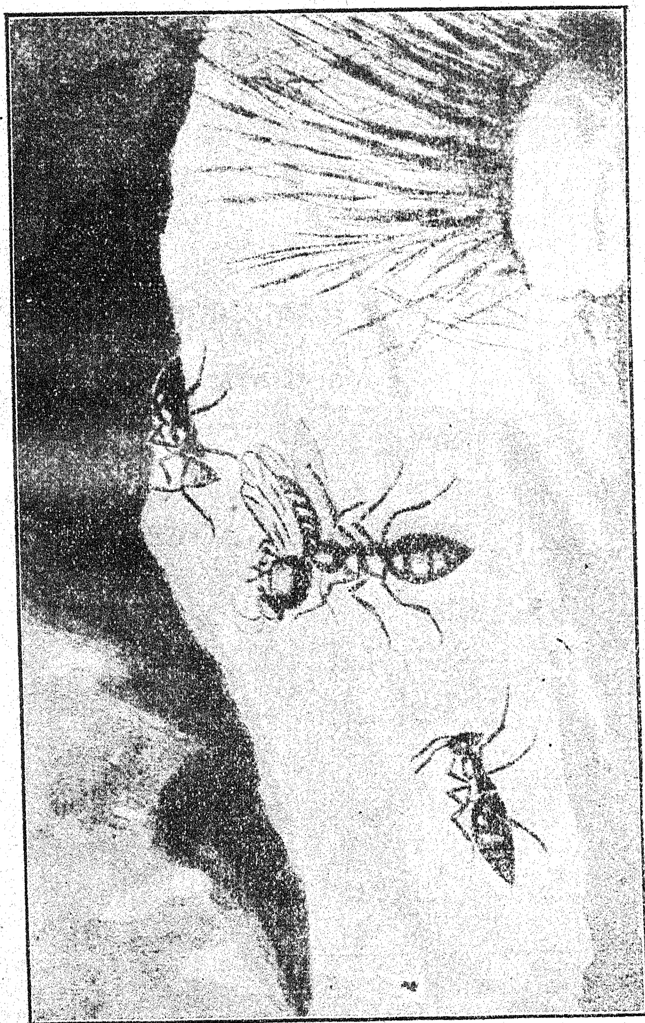
द्वादशः पाठः ।

पिपीलिका ।

पिपीलिकां पश्यत । सर्वं दिनं सा परिश्रमं कुर्वती तिष्ठति । आलस्याभिभूता न भवति । ग्रीष्मर्तावन्नं सञ्चिनोति, यतः प्रावृषि शरदि च सुखेनास्ते । वर्षारम्भेऽसौ स्वाण्डानि नीत्वा क्वचिदुच्चस्थाने निवेशयति । युष्माभिः कदापि कीटं कर्षन्ती पिपीलिका दृष्टा भवेत् । कतिधा सा मुहुः पततः कीटस्य आकर्षणाय यतते । अन्ततो गत्वा तस्याः श्रमः सफलो भवति । यूयमपि तथैव सत्यपि विघ्ने स्वाध्यायं मास्म त्यजत, अन्तेऽवश्यं सफलमनोरथा भविष्यथ ।

गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि ।
अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥

अध्यापकश्छात्रान् शतृप्रत्ययान्तशब्दरूपाणि बोधयेत् ।

पिपीलिका ।

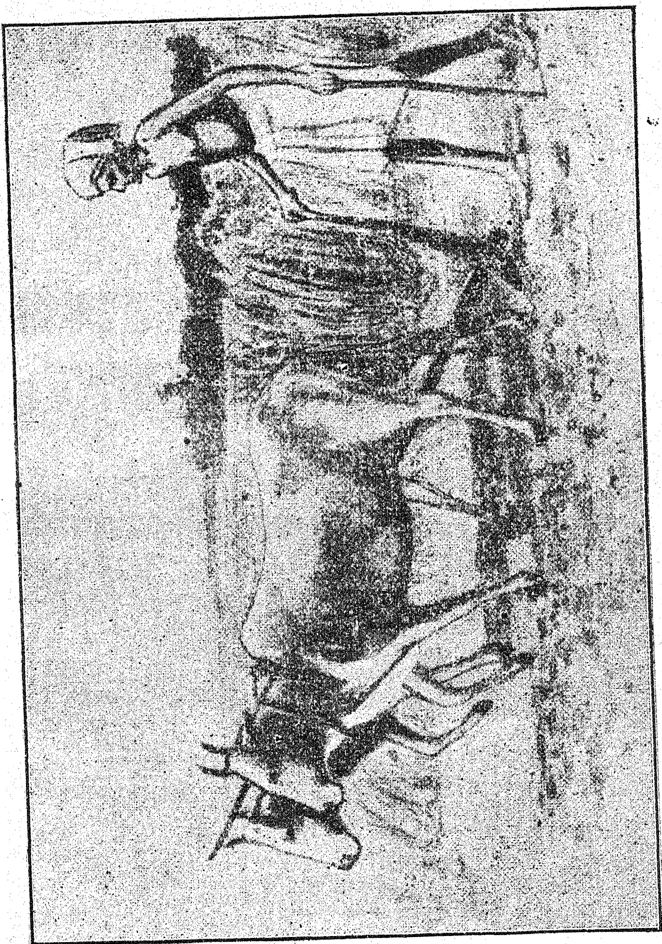
त्रयोदशः पाठः ।

कृषीवलः ।

कृषीवलः प्रातःकाले जागर्ति । बलीवर्दयोः स्कन्धे युगं निदधाति, कीलेन कीलति, ततो हलमादाय क्षेत्रं गच्छति । तत्र नद्ध्रया हलदण्डं युगे बध्नाति । ततः वृषभौ चालयन् फालमुखेन हलेन क्षेत्रं कर्षति । स सदैव कार्यनिरतो भवति । किन्तु चातुर्मास्ये कृषको विशेषेण कृषिकर्मणि लग्नस्तिष्ठति । क्षेत्रं कृष्ट्वा स बीजानि वपते । बीजानि तानि क्षितौ मूलन्ति, प्ररोहन्ति च । अङ्कुरितं क्षेत्रं दृष्ट्वा कृषाणः प्रसन्नो जायते । यद्यनुकूलसमयः स्यात्, तर्हि मासत्रयेण प्रायः शस्यानि पच्यन्ते । क्षेत्रपस्तानि लुनाति, लूनं मर्दयति, मर्दितं,[1] पवते, पूतं[1] राशीकुरुते । राशिं गृहमानयति, विक्रीणीते च सति[2] कार्ये । बुसं पशवः खादन्ति, अन्नेनैव सर्वे मनुष्या जीवन्ति ।

१—क्तप्रत्ययो भूतेऽर्थे भवति ।

२—सतीति सप्तमी—(सति कार्ये, काम पड़ने पर इति हिन्दी-भाषा)

कृषीवलः ।

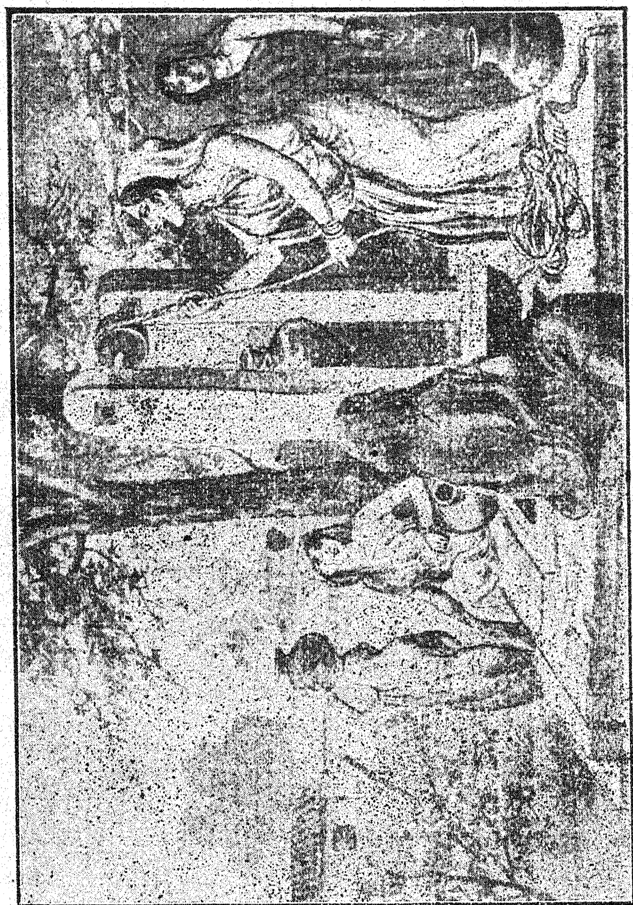
धान्यानां संग्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसंग्रहात् ।
निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात् प्राणधारणम् ।

टि०—पाठान्तेऽध्यापकश्छात्रान् कथयेद्यदत्र चित्रे यूयम् यद् यत पश्यथ तत्तत्स्वकीयशब्दैर्वर्णयत । विधिलिङ्लकारस्यार्थं च स्वशिष्यान् बोधयेत् ।

चतुर्दशः पाठः।

कूपः ।

अहो कीदृङ् मनोहरं दृश्यमस्य कूपस्य ! द्रष्टुमिदं को नेच्छेत् ? अयं महाकूपः प्रतीयते। एतस्योपरि घटमाक्रष्टुमरघट्टकोऽपि लग्नो दृश्यते। तत्र जलमानेतुमागता नव स्त्रियो विद्यन्ते। एता नवापि कहार्यः प्रतिभान्ति । रज्ज्वा घटस्य कण्ठं बद्ध्वा अरघट्टके तां रज्जुमवस्थाप्य एक कूपाज्जलमुद्धरति । तस्याः संगिन्योऽन्यास्तिस्रस्तदन्तिके वर्तमानाः घटानां बन्धने मोचने च साहाय्यं कुर्वन्ति। दक्षिणतः कूपस्य पञ्च योषितोऽवलोक्यन्ते । ततो द्वे कूपाज्जलमुत्तोलयतः। द्वे च तयोः सहायतां दत्तः।

कूपः ।

अपरा त्वेका सजलं घटमुत्थापयितुं यतते। वीनाहे घटश्रेणिर्दृश्यते। तत्रैकस्मिन् घटे छिद्रमजायत। तस्माज्जलं च्यवते।

भारतवर्षे प्राय एको द्वौ बहवो वा कूपाः प्रति ग्रामं भवन्ति। बहुधा कूपजलं शीतलं मिष्टं च भवति। क्वचित् क्वचित्क्षारमपि। मरुदेशे विरलाः कूपाः श्रूयन्ते। इह देशे तु धार्मिका धनिनो ग्रामेषु नगरेषु मार्गेषु च कूपिकाः कूपान् वापीश्च निर्मापयन्ति। निदाघकाले प्रपा अपि स्थापयन्ति तत्र पिपासिता जना जलं पिबन्ति। निपानेषु पशवश्चाप आचामन्ति। कूपेभ्यः कृषिसिंचनमपि संपद्यते, येन कृषिर्बहुफला भवति।

नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः।
अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि॥

टि०—अध्यापकश्छात्रान् तुमर्थं च बोधयेत्, प्रश्नांश्चैतादृशान् पृच्छेद् येषामुत्तरवाक्येषु तुमन्ताः शब्दाः प्रयुक्ताः भवेयुः।

पञ्चदशः पाठः ।

सूर्यश्चन्द्रश्च ।

सूर्य एकोऽग्नि-गोलोऽस्ति । स प्रकाशमुष्णताञ्च ददाति । यदि सूर्यो न भवेत् सर्वं वस्तु तमोभूतं शीतलं च स्यात् । बीजानि न प्ररोहेयुः, सर्वश्च प्राणिवर्गः पृथिव्यां म्रियेत । भास्करो भगवान् पृथ्वीतो बृहत्तरोऽस्ति, किन्तु लघुर्दृश्यते, यतः स त्रिंशल्लक्षाधिकनवकोटिं क्रोशार्धान् दूरेऽस्ति भूमेः ।

"रविराकाशे न भ्रमति प्रत्युत भूमिर्भ्रमति दर्शयति च भ्रमन्तमिव भानुम्" इति नव्यमतम् भूगोलः पूर्वस्याः पश्चिमां प्रत्यहमेकवारं परिक्रामति, इति हेतोर्दिनं रात्रिश्चभवति । यदाऽस्माकं दिनं भवति तदा पृथिव्या अन्यपार्श्वे रात्रिः ।

चन्द्रमा रात्रौ प्रकाशते । तस्य प्रकाशः (ज्योत्स्ना) शीतलो भवति । स सूर्य इव दीप्तिमान् नास्ति । चन्द्रः स्वकीयप्रकाशेन न प्रकाशते । स स्वप्रकाशं

सूर्यंत आदत्ते। पृथिवीतश्चन्द्रो लघुतरोऽस्ति। स प्रतिमासमेकधा पृथिव्याः परिक्रमणं करोति।

खद्योतो द्योतते तावद् यावन्नोदयते शशी।
उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः॥

प्रश्नः—यदि कोऽपि विमानमारुह्य एकया घट्या पञ्चाशतंक्रोशार्धानूर्ध्वं गच्छेत् तर्हि कतिभिर्वर्षैः सूर्यम्प्राप्नुयात् ?

षोडशः पाठः।

समयः।

षष्ट्या पलैरेका घटी भवति। द्वाभ्यां घटिकाभ्यामेको मुहूर्तो ज्ञेयः। सार्धद्विघटिकाभ्यामेका घण्टा। चतुर्विंशत्या घण्टाभिः षष्ट्या घटीभिर्वा अहोरात्रं भवति। सप्तभिर्दिनैः सप्ताहो भवति। सप्ताहे—रविवारः, सोमवारः, मङ्गलवारः, बुधवारः, गुरुवारः, शुक्रवारः, शनिवारश्चेति सप्त दिनानि भवन्ति। चतुर्भिः सप्ताहैः प्राय एको मासो ज्ञातव्यः। ते च—चैत्रः, वैशाखः, ज्येष्ठः, आषाढः, श्रावणः, भाद्रः,

आश्विनः, कार्तिकः, मार्गः, पौषः, माघः, फाल्गुनश्चेति द्वादश मासाः भवन्ति । प्रतिमासं–शुक्लः कृष्णश्चेति द्वौ पक्षौ भवतः । द्वादशभिर्मासैरेकं वर्षं भवति । कदापि समयं वृथा न गमयेत्, यतो गतः समयः पुनर्न निवर्तते ।

मुहूर्तमपि जीवेत* नरः शुक्लेन कर्मणा ।
न कल्पमपि कष्टेन लोकद्वयविरोधिना ॥

प्रश्नाः १—कतिभिः पलैरेका घटी भवति ?
२—वर्षे पञ्चमो मासः को नाम ?
३—सप्ताहे तृतीयं किन्नाम ?

इत्याद्यन्यानपि प्रश्नानध्यापको विद्यार्थिनः पृच्छेत् । विद्यार्थिनोऽपि संस्कृतभाषया उत्तरयेयुः ।

अध्यापको घटीयन्त्रं स्वविद्यार्थिनो दर्शयेत् । समयसम्बन्धिनः प्रश्नान् पृच्छेच्च ।

---

* आत्मनेपदमार्षम् ।

सप्तदशः पाठः ।

षड् ऋतवः ।

चैत्र-वैशाखौ वसन्तः । ज्येष्ठाषाढौ ग्रीष्मः । श्रावणभाद्रौ वर्षा । आश्विनकार्तिकौ शरत् । मार्ग-पौषौ हेमन्तः । माघफाल्गुनौ शिशिरः ।

वसन्ते तरवः फुल्लन्ति । ग्रीष्मे सूर्यः प्रचण्डो भवति, जलमुष्णं जायते, दिवसा वृद्धिं गच्छन्ति, निशाः क्षीणा भवन्ति, पवनास्तप्ता वान्ति, क्षुद्र-नद्यस्तडागाश्च शुष्यन्ति ।

वर्षासु गर्जन्तो मेघा वारीणि वर्षन्ति । सूर्या-चन्द्रमसौ बहुधा न दृश्येते । खद्योताः प्रकाशन्ते । क्षेत्राणि शालिभिर्हरितानि भवन्ति । केकिनः प्रसन्नाः सन्तः केकारवं कुर्वन्ति ।

शरदि मेघा जलहीना विशदा च भवन्ति । निर्मलं नभस्तलं श्यामलं दृश्यते । दिशः प्रसन्ना भवन्ति । सुखा वायवो वान्ति । तारागणो द्योतते । नद्यो

जलाशयाश्च सर्वे स्वच्छजला भवन्ति । शैत्यं मन्दं मन्दं प्रसरति ।

हेमन्तशिशिरयोर्हिमं वर्धते । सूर्यस्तापेन हीनो भवति ।

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

अष्टादशः पाठः ।

गौः ।

यूयं गोष्ठ-चित्रं पश्यत । द्वे गावौ, द्वौ तर्णकौ, द्वौ च वत्सौ चित्रिताः सन्ति । गौरस्माकं मातेव पूज्यास्ति । यततस्या दुग्धेन घृतेन च वयं जीवामः । तस्याः पुमपत्यैः कृषकाः कृषिं कुर्वते । कृषिफलेन लोको जीवति ।

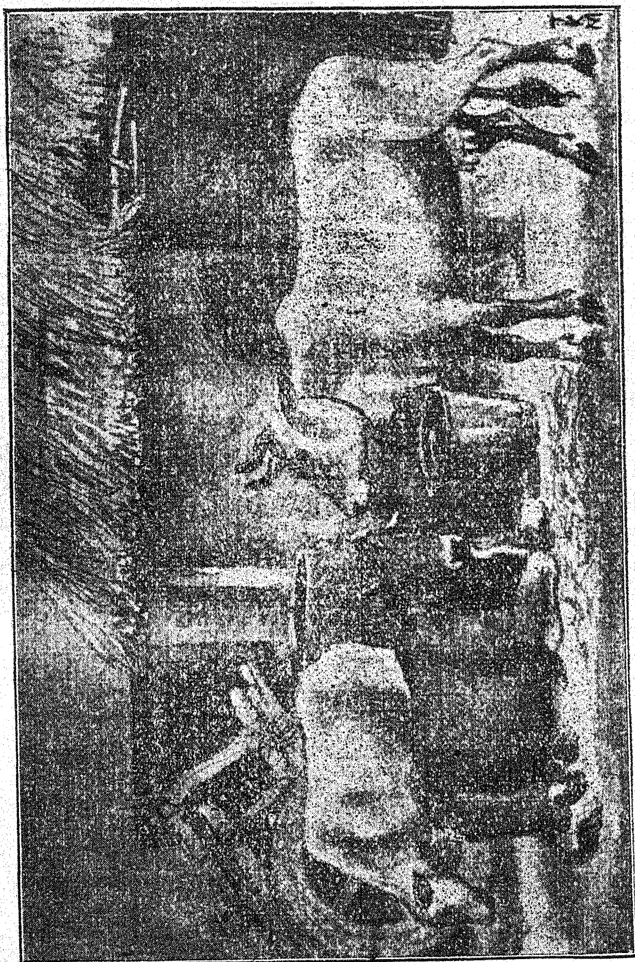
गौश्चतुष्पदा द्विशफा[1] च भवति । तस्या गलतले गलकम्बलो भवति, यः "सास्ना" कथ्यते । सा बुसं(षं) घासं च साभिलाषं भुङ्क्ते । खादनकालेऽल्प-चर्वितं खाद्यं निगिरति । अनन्तरं क्वचिदुपविशति, ततो रोमन्थायमाना[2] अर्धनिमीलिताक्षी सुखमास्ते ।
किन्तया क्रियते धेन्वा या न सुते न दुग्धदा ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ॥

टि०—चित्रेऽस्मिन् कति गावः कियन्तो वत्साः कति च तर्णकाः सन्ती-त्यध्यापको विद्यार्थिनः पृच्छेत् ।

---

१ गौः, अजः, महिषः, शूकरः, गवयः, मृगः, अविः, उष्ट्रः एते द्विशफाः ।

२ अध्यापकः स्वविद्यार्थिभ्यः शानच्प्रत्ययस्य ज्ञानं दद्यात् ।

गौः ।

ऊनविंशः पाठः ।

अश्वः

अयमश्वः कीदृक् सुन्दरो जन्तुः । अस्यास्ति शोभनं शिरो विशाले गोलाकारे च नेत्रे लम्बायमानं मुखम् । उत्थितौ कर्णौ, तयोर्मध्ये सुशोभना शिखा, लम्बा च ग्रीवा, स्कन्धदेशे बालपंक्तिः या आलमिति कथ्यते, एकशफाः चत्वारः पादाः, चामराकृति पुच्छं च ।

घोटको बलीयान् भवति । अश्ववारा एतस्य पृष्ठमारोहन्ति । असौ गंत्रीं कर्षति क्वचिद्देशे हलमपि कृषति । संग्राममभूमौ महोपयोगी भवति यतो दूरस्था अपि वैरिणो अश्ववाराणां हस्तवर्तिन इव भवन्ति ।

अश्वो भारमपि वहति । भारवाही पृष्ठ्यः कथ्यते । अस्यापि अशनं घासोऽस्ति । एष गौरिव रोमन्थं न वर्तयति ।

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।
पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्ति योग्या अयोग्याश्च ॥

खरः, अश्वः, अश्वतरः, गौरः, शरभः, चमरी, एते एकशफाः ।

अश्वः ।

विंशः पाठः ।

लौहः ।

लौह आकरान्निःसार्यते। मृत्तिकया प्रस्तरेण च मिलितो लभ्यते । लौहः तीक्ष्णाग्नितापं दत्वा स्वच्छीक्रियते । अयञ्च इंगलैंडाख्ये देशे बाहुल्येन लभ्यते । हिन्दुस्थानेऽपि बर्दवान-उड़ीसा-कमाऊँ-संज्ञकेषु प्रान्तेष्वस्य खन्यः सन्ति ।

अस्माकं यावत् कार्यं लौहेन चलति तावत् केनाप्यपरेण धातुना न सिध्यति । लौहस्य लेखन्यः, सूच्यः, छुरिकाः, कुठाराः, खनित्राणि, लवित्राणि, अस्त्र-शस्त्रादीनि चासंख्यानि साधनानि निर्मीयन्ते । किम्बहुना कृषकाणामनुद्धर्णं विना लौहं कार्यलवोऽपि नो चलति । कृषिरेव धनं कुबेराणां रङ्कानां च जीवनमस्ति । यदि लौहो न स्यात् तर्हि लोको लोकोत्तरं कष्टमनुभवेत्, इति हेतोः सर्वधातुभ्यो लौहं श्रेष्ठं वदन्ति कृतिनः ।

लौहकार ! घनैर्लौहं किं ताडयसि तापितम् ?
ईदृक्तीक्ष्णमुखाग्राणामियमेव प्रतिक्रिया ॥

टि०—अध्यापक एतादृशान् प्रश्नान् पृच्छेत्—

अस्मिंस्थाने किं किं वस्तु लौहनिर्मितमस्ति कस्मै प्रयोगाय च ?

प्रश्नाः—लौहं कुत्र लभ्यते ? तस्य कानि कानि वस्तूनि क्रियन्ते ? तस्य कास्त्युपयोगिता ? इत्याद्यध्यापकश्छात्रान् पृच्छेत् ।

एकविंशः पाठः

प्रभातम् ।

अहो कीदृङ् मनोरमोऽयंप्रभातकालः। चन्द्रमाः पश्चिमायामस्तं गच्छन्नस्ति। अरुणश्च पूर्वस्यामुद्गच्छन् वर्तते ।

पक्षिणो मधुरं गायन्ति । गच्छन्ति चेतस्तत आहारान्वेषणाय। प्रभातवायुरङ्गस्पर्शेन सुखयति लोकम्। कुक्कुटास्तारस्वरेण कूजन्ति ।

समयोऽयमुत्थानस्य। इति शय्यां त्यक्त्वोत्तिष्ठ। ईश्वरं स्मर। शौचमुखमार्जनादि कर्म कृत्वा स्नानं

कुरु सन्ध्योपासनञ्च। बहिर्गच्छ। आरोग्यप्रदं प्रभातपवनं सेवस्व।

पश्य भगवान् भानुः प्राचीमुखमुद्भासयन्नुद्गच्छति, सर्वं च लोकं स्वस्वकर्मकरणाय प्रेरयति। अहोरात्रे एष एवोत्तमः कालः। इयं सरस्वती वेला, अस्याम्बुद्धिस्स्वच्छा वर्त्तते। यत्पठ्यते तत् त्वरितं बुध्यते अभ्यस्यते च।

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता॥

टि०—बालकाः प्रभातकालं वर्णयत—इत्याज्ञां गुरुर्दद्यात्। तेषां कथनं च शृणुयात्; कथनत्रुटिं च निरस्येत्।

द्वाविंशः पाठः।

राजदम्पती।

गुरुः—भो भो विद्यार्थिनः! अपि जानीथ यूयं कस्येदमालेख्यमिति?

छात्राः—नहि भगवन् वयं नो जानीमः।

गुरुः—तर्हि शृणुत, सावधानतया चित्रोपरि

राजदम्पती ।

दृष्टिं च दत्त। चित्रेऽस्मिन् योऽयं दक्षिणतो विराजते, सोऽस्ति महाराजः पञ्चमो जार्जः। वामपार्श्वे तस्य राजमहिषी महाराज्ञी "मेरी" शोभते। दिल्ल्यां राज्याभिषेकसमयस्य चित्रमिदम्। अनयो राजदम्पत्योर्हृदये भारतवर्षोपरि महती कृपा वर्तते, अत एव सुदूरदेशात् " इङ्गलैण्डाख्यात् " कृपया भारतीयप्रजाभ्यो दर्शनं दातुमिहागतवन्तौ। तदानीं भारतवर्षीयमहाराजेषु राजसु प्रजासु च आनन्दस्य पारावारं नासीत्। साम्राट् पञ्चम-जार्जस्य महोपकारान् वयं कदापि नो विस्मरिष्यामः। यतोऽयं प्रजानां शिक्षोन्नत्यै तदापि बहुतरं धनं दत्तवान्। प्रजाहिताय बहूनधिकारानददाच्च, अकरोच्च पुनर्दिल्लीं राजधानीम्। साम्प्रतमेतस्य प्रतिनिधिः " वाईसराय " महोदयस्तत्रैव निवासं करोति।

पञ्चषष्ट्यधिकाष्टादशशततमे ईशवीयेऽब्दे जून-मासस्य तृतीयायां तिथौ महाराजस्यास्य जन्माभूत्

अभवच्चाभिषेको दिल्ल्यां, एकादशोत्तरैकोनविंशतिशततमेऽब्दे दिसम्बरमासस्य द्वादश्यां तिथौ । इत्यभिषेकसमये सम्राडयमष्टचत्वारिंशद्वर्षदेशीय आसीत् ।

यस्य प्रसादे पद्मास्ते विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो नृपः ॥

त्रयोविंशः पाठः ।

युवराजः ।

बालका यदिदं चित्रं पश्यथ तदेतच्चित्रमस्माकं युवराजस्य। सम्राट् पञ्चमजार्जोऽस्यपिता महाराज्ञी "मेरी"एतस्य जननी, अयं "प्रिंसआफ़ वेल्स" इति नाम्ना इदानीं कथ्यते । राजकुमारोऽयं यद्यप्य-ल्पवयस्कस्तथापि स्वामिगुणसंपन्नोऽस्ति । अस्य हृदये महती दया वर्तते । प्रजासु यमयं दुःखितं पश्यति तस्य दुःखनिवारणे यतते । सम्प्रति "यूरोप" देशे महद् युद्धं प्रचलति । तत्राहतानामेष सम्यक् चिकित्सां कारयति । अन्येषां च वीराणां सर्वथा सुखप्रबन्धं च करोति, दयर्शति च स्वयं तत्र युद्धे वीरताम् । जगदीश्वरो रक्षत्वेनं राजकुमारम् । असावायुष्मान् भूयात् । अमुष्यानुजावनुजा च सुखं चिरं जीवन्तु । अस्य जनको जननी च आयुष्मन्तौ विजयिनौ च भूयास्ताम् ।

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

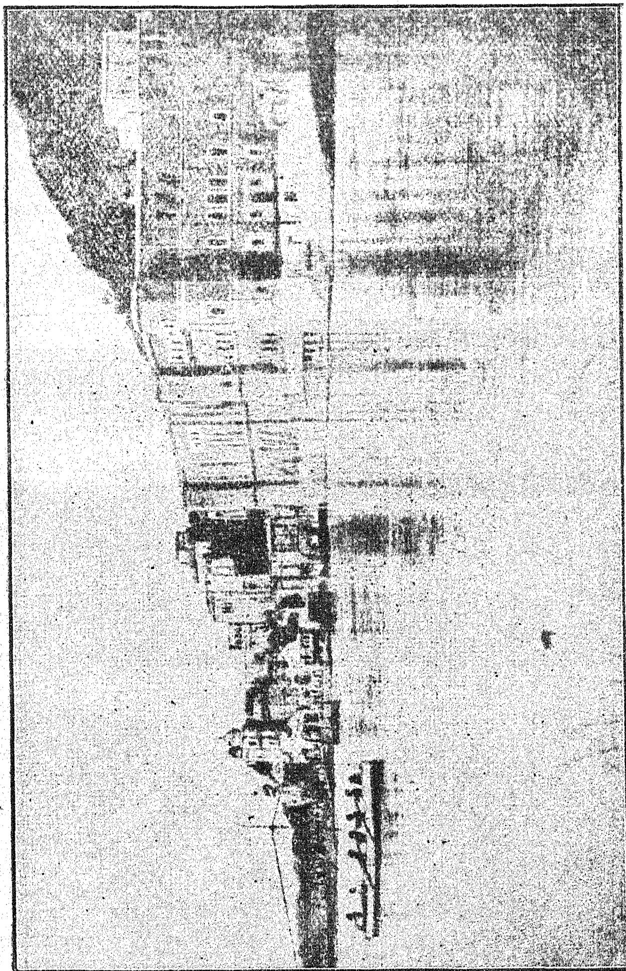
युवराजः ।

चतुर्विंशः पाठः ।

गंगा भागीरथी ।

भारतवर्षे कोऽपि जनो न भवेद् येन गङ्गा नाम न श्रुतं स्यात् । इयं भगवती भागीरथी हिन्दुलोकस्यास्ति परमपूज्या नदी । अस्यां नित्यं लोकः श्रद्धया भक्त्या च स्नाति, किन्तु पर्वसु सुदूरदूरादप्यागत्य जनता गङ्गामवगाह्यात्मानं विगतकल्मषं मन्यते । नयति च पवित्रं गंगोदकं स्वस्वगृहम् । पाश्चात्योऽपि "डाक्टर" लोको गंगाजले स्नानात्तस्य पानाच्च बहुलाभो भवतीति स्वीकरोति ।

पर्वतराजाद्धिमवत इयं सुरसरिदुद्भवति । अस्या उद्भवस्थानं संप्रति गंगोत्तरीनाम्ना प्रसिद्धं लोके । पर्वतेभ्यो निर्गत्य हरिद्वारे समस्थले प्रवहति । प्रवहन्ती च पूर्वां दिशं गच्छति । अस्यास्तटे कनखलः, गढमुक्तेश्वरः, कर्णपुरं, प्रयागः, काशीत्यादि बहूनि नगराणि समृद्धान्यवस्थितानि । ततः पूर्वस्यां

गङ्गा भागीरथी ।

दिशि गच्छन्ती विहारात् बंगालमपि सिञ्चन्ती कालिकातापुरः पूर्वेण सागरेण संगच्छते। तत्स्थानं गंगासागरसंगम इत्युच्यते ।

हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।
सर्वत्र दुर्लभा गङ्गा त्रिस्थानेषु सुदुर्लभा ॥

॥ इति ॥

अथ व्याकरणम्

व्याकरणमस्मान् लेखनभाषणयोः शुद्धां रीतिं शिक्षयति। तत्र १ वर्णविचारः, २ शब्दविचारः, ३ वाक्यविचारश्चेति त्रयो विषया भवन्ति।

१ वर्णविचारेऽक्षराणामाकारः, उच्चारणं, उच्चारणस्थानादीनि च वर्ण्यन्ते।

२ शब्दविचारे शब्दभेदानां तथा व्युत्पत्तेश्च वर्णनं भवति।

३ वाक्यविचारे कारकपदसंयुक्ता क्रिया वाक्यं कथ्यते, तस्यैव रचनाप्रकारो भवति।

(१) अथ वर्णसमाम्नायः (वर्णमाला) ।

अ, इ, उ, ऋ, लृ, = ह्रस्वस्वराः
आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ = दीर्घस्वराः

[1] स्वराः अचः ।

एतेप्लुता अपि भवन्ति ।

क ख ग घ ङ = कु, कवर्गः ।
च छ ज झ ञ = चु, चवर्गः ।
ट ठ ड ढ ण = टु, टवर्गः ।
त थ द ध न = तु, तवर्गः ।
प फ ब भ म = पु, पवर्गः ।

स्पर्शाः

य र ल व = अन्तस्थाः ।
श ष स ह = ऊष्माणः ।
क्ष त्र ज्ञ = संयुक्ताक्षराणि ।

[2] व्यञ्जनानि, हलः ।

ः = विसर्गः = "स्, र्", स्थाने भवति ।
ं = अनुस्वारः "न्, म्," स्थाने भवति ।

अयोगवाहौ अनुस्वार-विसर्गौ स्वरात् परौ भवतः

अक्षराणि, वर्णाः ।

ँ = अनुनासिकम् चन्द्रबिन्दुर्वा ।

---

१ एकमात्रो ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः प्लुतः । स्वराणां ह्रस्व-दीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णाः । स्वयं राजन्ते इति स्वराः ।

२ अर्धमात्रिकं व्यञ्जनम् । स्वरसहायतां विना व्यञ्जनस्योच्चारणं नास्ति ।

(२) वर्णोच्चारणस्थानानि ।

अ, कु, ह[1], विसर्गाः = कंठ्याः—कण्ठः स्थानम् ।

इ, चु, य, शाः = तालव्याः—तालु स्थानम् ।

ऋ, टु, र, षाः = मूर्धन्याः—मूर्धा स्थानम् ।

लृ, तु, ल, साः = दन्त्याः—दन्ताः स्थानम् ।

उ, पु, = ओष्ठ्यौ—ओष्ठः स्थानम् ।

ए, ऐ = कंठतालव्यौ—कंठतालुस्थानम् ।

ओ, औ, = कंठौष्ठ्यौ—कंठोष्ठं स्थानम् ।

व = दन्तोष्ठ्यः—दन्तौष्ठं स्थानम्।

---

१ पञ्चमवर्णयुक्तोऽन्तस्थसंयुक्तश्च हकारः औरस्यः, असंयुतः कण्ठ्यः ।

श्रीः

सोदाहरणः स्वरसन्धिः ।

अ + अ = आ, यथा शश + अङ्कः = शशाङ्कः ।

अ + आ = आ, यथा रत्न + आकरः = रत्नाकरः ।

आ + अ = आ, यथा दया + अर्णवः = दयार्णवः ।

आ + आ = आ, यथा विद्या + आलयः = विद्यालयः ।

अ + इ = ए, यथा देव + इन्द्रः = देवेन्द्रः ।

अ + ई = ए, यथा गण + ईशः = गणेशः ।

अ + उ = ओ, यथा सूर्य + उदयः = सूर्योदयः ।

अ + ऊ = ओ, यथा गृह + ऊर्ध्वम् = गृहोर्ध्वम् ।

अ + ऋ = अर्, यथा देव + ऋषिः = देवर्षिः ।

अ + ए = ऐ यथा अद्य + एव = अद्यैव ।

अ + ऐ = ऐ, यथा मत + ऐक्यम् = मतैक्यम् ।

अ + ओ = औ, यथा जल + ओघः = जलौघः ।

अ + औ = औ, यथा चित्त + औदार्यम् = चित्तौदार्यम्

आकारस्याप्येवमेव सन्धयो भवन्ति ।

इ + अ = य, यथा कवि + अत्र = कव्यत्र ।

इ + आ = या, यथा कवि + आगतः = कव्यागतः ।

इ + इ = ई, यथा गिरि + इन्द्रः = गिरीन्द्रः ।

इ + ई = ई, यथा क्षिति + ईशः = क्षितीशः :

इ + उ = यु, यथा कवि + उदयः = कव्युदयः ।

इ + ऊ = यू, यथा प्रति + ऊहः = प्रत्यूहः ।

इ + ऋ = यृ, यथा मुनि + ऋषभः = मुन्यृषभः ।

इ + ए = ये, यथा प्रति + एकः = प्रत्येकः ।

इ + ऐ = यै, यथा अति + ऐश्वर्यम् = अत्यैश्वर्यम्

इ + ओ = यो, यथा पचति + ओदनम् = पचत्योदनम् ।
इ + औ = यौ, यथा अति + औदार्यम् = अत्यौदार्यम् ।

ईकारस्याप्येवमेव सन्धयो भवन्ति ।

उ + अ = व, यथा अनु + अगमत् = अन्वगमत् ।
उ + आ = वा, यथा सु + आसनम् = स्वासनम् ।
उ + इ = वि, यथा मधु + इदम् = मध्विदनम् ।
उ + ई = वी, यथा साधु + ईहितम् = साध्वीहितम् ।
उ + उ = ऊ, यथा स्वादु + उदकम् = स्वादूदकम् ।
उ + ऊ = ऊ, यथा लघु + ऊर्मिः = लघूर्मिः ।
उ + ऋ = वृ यथा मधु + ऋते = मध्वृते ।
उ + ए = वे, यथा अनु + एषणम् = अन्वेषणम् ।
उ + ऐ = वै, यथा अनु + ऐच्छिष्ट = अन्वैच्छिष्ट ।
उ + ओ = वो, यथा पचतु + ओदनम् = पचत्वोदनम् ।
उ + औ = वौ, यथा ददतु + औषधम् = ददत्वौषधम् ।

ऊकारस्याप्येवमेव सन्धयो भवन्ति ।

ऋ + अ = र, यथा पितृ + अनुमतिः = पित्रनुमतिः ।
ऋ + आ = रा, यथा पितृ + आदेशः = पित्रादेशः ।
ऋ + इ = रि, यथा पितृ + इच्छा = पित्रिच्छा ।
ऋ + ई = री, यथा पितृ + ईहितम् = पित्रीहितम् ।
ऋ + उ = रु, यथा पितृ + उपदेशः = पित्रुपदेशः ।
ऋ + ऊ = रू, यथा पितृ + ऊहः = पित्रूहः ।
ऋ + ऋ = ॠ, यथा पितृ + ऋद्धिः = पितॄद्धिः ।
ऋ + ए = रे, यथा पितृ + एषणा = पित्रेषणा ।
ऋ + ऐ = रै, यथा पितृ + ऐश्वर्यम् = पित्रैश्वर्यम् ।
ऋ + ओ = रो, यथा पितृ + ओकः = पित्रोकः ।
ऋ + औ = रौ, यथा पितृ + औदार्यम् = पित्रौदार्यम् ।

ॠकारस्याप्येवमेव सन्धयो भवन्ति ।

ए + अ = अय, यथा शे + अनम् = शयनम्
ए + आ = अया, यथा शे + आते = शयाते
ए + इ = अयि, यथा शे + इतः = शयितः
ए + ई = अयी, यथा शे + ईरन् = शयीरन्

उकारादिस्वरेषु परेष्वप्येवमेवायादेशो भवति ।

ऐ + अ = आय, यथा विनै + अकः = विनायकः
ऐ + आ = आया, यथा रै + आ = राया
ऐ + इ = आयि, यथा रै + इ = रायि
ऐ + ए = आये यथा रै + ए = राये
ऐ + ओ = आयो, यथा रै + ओः = रायोः

अन्येषु स्वरेषु परेष्वप्येवमेवायादेशो भवति ।

ओ + अ = अव, यथा भो + अनम् = भवनम्
ओ + आ = अवा, यथा गो + आ = गवा
ओ + इ = अवि, यथा भो + इता = भविता
ओ + ए = अवे, यथा गो + ए = गवे

अन्येषु स्वरेषु परेष्वप्येवमेवायादेशो भवति ।

औ + अ = आव, यथा पौ + अकः = पावकः
औ + आ = आवा, यथा नौ + आ = नावा
औ + इ = आवि, यथा भौ + इनी = भाविनी
औ + ई = आवी, यथा भौ + ई = भावी

अन्येषु स्वरेषु परेष्वप्येवमेवायादेशो भवति ।

पदान्त ए + अ = एऽ, यथा कवे + अवेहि = कवेऽवेहि
,, ओ + अ = ओऽ, यथा प्रभो + अनुगृहाण = प्रभोऽनुगृहाण

सोदाहरणो व्यञ्जनसन्धिः ।

पदान्त	क् + अ = ग,	यथा दिक् + अन्तः	= दिगन्तः
"	क् + आ = गा,	यथा वाक् + आडम्बरः	= वागाडम्बरः

अन्येषु स्वरेषु परेष्वेवमेव सन्धिर्भवति ।

पदान्त	क् + ग = ग्ग,	यथा दिक् + गजः	= दिग्गजः
"	क् + घ = ग्घ,	यथा दिक् + घनः	= दिग्घनः
"	क् + ज = ग्ज,	यथा दिक् + जालम्	= दिग्जालम्
"	क् + झ = ग्झ,	यथा दिक् + झङ्कारः	= दिग्झङ्कारः
"	क् + ड = ग्ड,	यथा दिक् + डयते	= दिग्डयते
"	क् + ढ = ग्ढ,	यथा दिक् + ढौकते	= दिग्ढौकते
"	क् + द = ग्द,	यथा वाक् + दानम्	= वाग्दानम्
"	क् + ध = ग्ध,	यथा दिक् + धनम्	= दिग्धनम्
"	क् + न = ग्न, ङ्न,	यथा दिक् + नागः	= दिग्नागः, दिङ्नागः
"	क् + ब = ग्ब,	यथा दिक् + बन्धनम्	= दिग्बन्धनम्
"	क् + भ = ग्भ;	यथा दिक् + भागः	= दिग्भागः
"	क् + म = ग्म, ङ्म,	यथा प्राक् + मुखः	= प्राग्मुखः, प्राङ्मुखः
"	क् + मात्र = ङ्मात्र,	यथा वाक् + मात्रम्	= वाङ्मात्रम्
"	क् + मय = ङ्मय,	यथा वाक् + मयम्	= वाङ्मयम्
"	क् + य = ग्य,	यथा धिक् + याचकम्	= धिग्याचकम्
"	क् + र = ग्र,	यथा दिक् + रोधः	= दिग्रोधः
"	क् + ल = ग्ल,	यथा धिक् + लोभिनम्	= धिग्लोभिनम्
"	क् + व = ग्व,	यथा सम्यक् + वद	= सम्यग्वद
"	क् + श = क्छ, क्श,	यथा वाक् + शक्तिः	= वाक्छक्तिः, वाक्शक्तिः

पदान्त क् + ह = ग्घ, ग्ह, यथा वाक् + हरिः = वाग्घरिः,
वाग्हरिः

" च् + अ = ज, यथा अच् + अन्तः = अजन्तः

" च् + आ = जा, यथा अच् + आदिः = अजादिः

" च् + इ = जि, यथा अच् + इति = अजिति

अन्येषु स्वरेषु परेष्वेवमेव सन्धिर्भवति ।

" च् + न = ञ्न, ज्न यथा अच् + नास्ति = अञ्नास्ति,
अज्नास्ति

" च् + म = ञ्म, ज्म, यथा अच् + मध्यः = अञ्मध्यः,
अज्मध्यः,

" च् + व = ज्व, यथा अच् + वत् = अज्वत्

च् + न = च्ञ, यथा याच् + ना = याच्ञा

ज् + न = ज्ञ, यथा यज् + नः = यज्ञः

पदान्त ट् + अ = ड, यथा मधुलिट् + अयम् = मधुलिडयम्

" ट् + आ = डा, यथा मधुलिट् + आगतः = मधुलिडागतः

" ट् + इ = डि, यथा मधुलिट् + इह = मधुलिडिह

अन्येषु स्वरेषु परेष्वेवमेव सन्धिर्भवति ।

" ट् + ग = ड्ग, यथा मधुलिट् + गच्छति =
मधुलिड्गच्छति

" ट् + घ = ड्घ, यथा मधुलिट् + घटः = मधुलिड्घटः

" ट् + ज = ड्ज, यथा मधुलिट् + जीवनम् =
मधुलिड्जीवनम्

" ट् + झ = ड्झ, यथा मधुलिट् + झनत्कारः =
मधुलिड्झनत्कारः

" ट् + ड = ड्ड, यथा मधुलिट् + डयते = मधुलिड्डयते

" ट् + ढ = ड्ढ, यथा मधुलिट् + ढौकते = मधुलिड्ढौकते

पदान्त ट् + द = ड्द, यथा मधुलिट् + दारुः = मधुलिड्दारुः

,, ट् + ध = ड्ध, यथा मधुलिट् + धर्मः = मधुलिड्धर्मः

,, ट् + न = ड्न, ण्न, यथा मधुलिट् + नर्दति = मधुलिड्नर्दति, मधुलिण्नर्दति

,, ट् + ब = ड्ब, यथा मधुलिट् + बर्हिः = मधुलिड्बर्हिः

,, ट् + भ = ड्भ, यथा मधुलिट् + भागः = मधुलिड्भागः

,, ट् + म = ड्म, यथा मधुलिट् + मत्तः = मधुलिडमत्तः मधुलिड्मत्तः

,, ट् + मात्र = ण्मात्र, यथा मधुलिट् + मात्रम् = मधुलिण्मात्रम्

,, ट् + व = ड्व, यथा परिव्राड् + वदति = परिव्राड्वदति

,, ट् + य = ड्य, यथा परिव्राट् + याचना = परिव्राड्याचना इत्यादि ।

,, त् + अ = द, यथा जगत् + अन्तः = जगदन्तः

,, त् + आ = दा, यथा जगत् + आदिः = जगदादिः

अन्येषु स्वरेषु परेष्वेवमेव सन्धिर्भवति ।

,, त् + ग = द्ग, यथा भवत् + गुरुः = भवद्गुरुः

,, त् + घ = द्घ, यथा भवत् + घातकः = भवद्घातकः

त् + च = च्च, यथा महत् + चक्रम = महच्चक्रम्

त् + छ = च्छ, यथा महत् + छत्रम् = महच्छत्रम्

पदान्त त् + ज = ज्ज, यथा महत् + जीवनम् = महज्जीवनम्

,, त् + झ = ज्झ, यथा महत् + झनत्कारः = महज्झनत्कारः

त् + ट = ट्ट, यथा महत् + टीका = महट्टीका

त् + ठ = ट्ठ, यथा महत् + ठक्कुरः = महट्ठक्कुरः

पदान्त त् + ड = ड्ड, यथा महत् + डमरुः = महड्डमरुः

त् + ढ = ड्ढ यथा महत् + ढक्का = महड्ढक्का

त् + द = द्द, यथा महत् + दारुः = महद्दारुः

पदान्त त् + ध = द्ध, यथा महत् + धर्मः =महद्धर्मः

,, त् + न = न, न्न, यथा भवत् + नमनम् =भवद्नमनम्,
भवन्नमनम्

,, त् + ब = द्ब, यथा भवत् + बाह्यः =भवद्बाह्यः

,, त् + भ = द्भ, यथा भवत् + भागः =भवद्भागः

,, त् + म = द्म, न्म, यथा भवत् + मतम् =भवद्मतम्,
भवन्मतम्

,, त् +मात्र = न्मात्र यथा चित् + मात्रम् =चिन्मात्रम्

,, त् + य = द्य, यथा महत् + यानम् =महद्यानम्

,, त् + र = द्र, यथा महत् + रथः =महद्रथः

,, त् + ल = ल्ल, यथा महत् + ललाटम् =महल्ललाटम्

,, त् + व = द्व, यथा महत् + वनम् =महद्वनम्

,, त् + श = च्छ, च्श यथा महत् + शकटम् =महच्छकटम्
=महच्शकटम्

,, त् + ह = द्ध, त्ह, यथा महत् + हसनम् =महद्धसनम्
महत्हसनम्

,, द् + च = च्च, यथा विपद् + चयः =विपच्चयः

,, द् + छ = च्छ यथा एतद् + छाया =एतच्छाया

,, द् + ज = ज्ज यथा विपद् + जालम् =विपज्जालम्

,, द् + झ = ज्झ, यथा तद् + झनत्कारः =तज्झनत्कारः

पदान्त द् + श = द्श, च्छ यथा तद् + शरीरम् =तद्शरीरम्
तच्छरीरम्

,, द् + ह = द्ह, द्ध यथा विपद् + हेतुः =विपद्हेतुः
विपद्धेतुः

,, द् + ट = ट्ट, यथा तद् + टीका =तट्टीका

,, द् + ठ = ट्ठ, यथा एतद् + ठक्कुरः =एतट्ठक्कुरः

,, द् + ड = ड्ड, यथा एतद् + डमरुः =एतड्डमरुः

,, द् + ढ = ड्ढ, यथा एतद् + ढक्का =एतड्ढक्का

,, द् + ल = ल्ल, यथा एतद् + लीलोद्यानम् =एतल्लीलोद्यानम्

द् + न = द्न, न्न, यथा एतद् + नेत्रम् = एतद्नेत्रम्
एतन्नेत्रम्

द् + म = द्म, न्म, यथा एतद् + मुरारिः = एतद्मुरारिः,
एतन्मुरारिः

न् + च = ञ्च, यथा महान् + चयः = महाञ्चयः

न् + ज = ञ्ज, यथा महान् + जयः = महाञ्जयः

न् + झ = ञ्झ, यथा महान् + झनत्कारः = महाञ्झनत्कारः

पदान्त न् + श = ञ्च्छ,ञ्छ,यथा धावन् + शशः = धावञ्च्छशः
धावञ्छशः

न् + ड = ण्ड, यथा महान् + डामरः = महाण्डामरः

न् + ढ = ण्ढ, यथा राजन् + ढौकसे = राजण्ढौकसे

न् + ल = ँल्ल, यथा महान् + लाभः = महाँल्लाभः

अन् + आ = अन्ना, यथा धावन् + आगतः = धावन्नागतः

आन् + आ = आना, यथा महान् + आग्रहः = महानाग्रहः

पदान्त न् + च = ँश्च, यथा पश्यन् + चकितः = पश्यँश्चकितः

,, न् + छ = ँश्छ, यथा धावन् + छागः = धावँश्छागः

,, न् + ट = ँष्ट, यथा उद्यन् + टङ्कारः = उद्यँष्टङ्कारः

,, न् + ठ = ँष्ठ, यथा महान् + ठक्कुरः = महाँष्ठक्कुरः

,, न् + त = ँस्त यथा महान् + तडागः = महाँस्तडागः

,, न् + थ = ँस्थ, यथा क्षिपन् + थुत्कारः = क्षिपँस्थुत्कारः

पदमध्य न् + श = ंश, यथा दन् + शनम् = दंशनम्

,, न् + स = ंस, यथा मीमान् + सते = मीमांसते

,, न् + ह = ंह, यथा बृन् + हितम् = बृंहितम्

पदान्त प् + अ = ब, यथा आप् + अन्तः = आबन्तः

,, प् + आ = बा, यथा अप् + आगतम् = अबागतम्

,, प् + इ = बि, यथा अप् + इन्धनम् = अबिन्धनम्

अन्येषु स्वरेषु परेष्वेवमेव सन्धिर्भवति ।

पदान्त	प्	+ ग	=	ब्ग, यथा	अप्	+ गच्छति	=	अब्गच्छति
,,	प्	+ घ	=	ब्घ, यथा	अप्	+ घटः	=	अब्घटः
,,	प्	+ ज	=	ब्ज, यथा	अप्	+ जम्	=	अब्जम्
,,	प्	+ ड	=	ब्ड, यथा	अप्	+ डमरुः	=	अब्डमरुः
,,	प्	+ ढ	=	ब्ढ, यथा	अप्	+ ढौकते	=	अब्ढौकते
,,	प्	+ द	=	ब्द, यथा	अप्	+ दानम्	=	अब्दानम्
,,	प्	+ भ	=	ब्भ, यथा	अप्	+ भक्षणम्	=	अब्भक्षणम्
,,	प्	+ व	=	ब्व, यथा	अप्	+ वासाः	=	अब्वासाः
	प्	+ म	=	म्म, ब्म, यथा	अप्	+ मानम्	=	अम्मानम्, अब्मानम्
	प्	+ मय	=	म्मय, यथा	अप्	+ मयम्	=	अम्मयम्
पदान्त	म्	+ य	=	ंय, यथा	सत्वरम्	+ याति	=	सत्वरं याति
,,	म्	+ र	=	ंर, यथा	करुणम्	+ रोदिति	=	करुणं रोदिति
,,	म्	+ ल	=	ंल, यथा	विद्याम्	+ लभते	=	विद्यां लभते
,,	म्	+ व	=	ंव, यथा	भारम्	+ वहते	=	भारं वहते
,,	म्	+ श	=	ंश, यथा	शय्यायाम्	+ शेते	=	शय्यायां शेते
,,	म्	+ स	=	ंस, यथा	कष्टम्	+ सहते	=	कष्टंसहते
,,	म्	+ ह	=	ंह, यथा	मधुरम्	+ हसति	=	मधुरं हसति
,,	म्	+ क	=	ङ्क, ंक, यथा	किम्	+ करोषि	=	किङ्करोषि, किं करोषि
,,	म्	+ च	=	ञ्च, ंच, यथा	क्षिप्रम्	+ चलति	=	क्षिप्रञ्चलति, क्षिप्रं चलति
,,	म्	+ त	=	न्त, ंत, यथा	नदीम्	+ तरति	=	नदीन्तरति, नदीं तरति
,,	म्	+ प	=	म्प, ंप, यथा	चन्द्रम्	+ पश्यति	=	चन्द्रम्पश्यति, चन्द्रं पश्यति

सोदाहरणो विसर्गसन्धिः ।

अः + अ = ओ ऽ यथा नवः + अङ्कुरः = नवोऽङ्कुरः
अः + आ = अ आ यथा कुतः + आगतः = कुत आगतः
अः + इ = अ इ, यथा नरः + इव = नर इव

अन्येषु स्वरेषु परेष्वेवमेव विसर्गलोपो भवति ।

आः + अ = आ अ, यथा अश्वाः + अमी = अश्वा अमी
आः + इ = आ इ, यथा गजाः + इमे = गजा इमे
आः + ग = आ ग, यथा हताः + गजाः = हता गजाः
आः + ज = आ ज, यथा पुत्राः + जाताः = पुत्रा जाताः
आः + ढ = आ ढ, यथा गजाः + ढौकन्ते = गजा ढौकन्ते
आः + द = आ द, यथा निर्वाणाः + दीपाः = निर्वाणा दीपाः
आः + भ = आ भ, यथा नराः + भीताः = नरा भीताः
आः + य = आ य, यथा नराः + यतन्ते = नरा यतन्ते
आः + ह = आ ह, यथा बालकाः + हसन्ति = बालका हसन्ति
इत्यादि ।

इः + अ = इर, यथा कविः + अयम् = कविरयम्
इः + उ = इरु, यथा रविः + उदेति = रविरुदेति
ऊः + ए = ऊरे, यथा वधूः + एषाः = वधूरेषा
इत्यादि ।

इः + ग = इर्ग, यथा ऋषिः + गच्छति = ऋषिर्गच्छति
एः + द = एर्द, यथा रवेः + दर्शनम् = रवेर्दर्शनम्
इत्यादि ।

यथा पितः + रक्ष = पितारक्ष
यथा निः + रसः = नीरसः

उः + र = ऊर, यथा विधुः + राजते = विधूराजते

अः + ग = ओ ग, यथा शोभन, + गन्धः = शोभनो गन्धः

अः + ज = ओ ज, यथा सद्यः + जातः = सद्यो जातः

अः + ढ = ओ ढ, यथा गजः + ढौकते = गजो ढौकते

अः + ण = ओ ण, यथा मूर्द्धन्यः + णकार = मूर्द्धन्यो णकारः

अः + द = ओ द, यथा निर्वाणः + दीपः = निर्वाणो दीपः

अः + ब = ओ ब, यथा दृढः + बन्धः = दृढो बन्धः

अः + य = ओ य, यथा कृतः + यत्नः = कृतो यत्नः

अः + ह = ओ ह, यथा वामः + हस्तः = वामो हस्तः

सः + अ = सोऽ, यथा सः + अपि = सोऽपि

सः + आ = स आ यथा सः + आगच्छति = स आगच्छति

सः + इ = स इ, यथा सः + इच्छति = स इच्छति

अन्येषु स्वरेषु परेष्वेवमेव विसर्गलोपो भवति ।

सः + क = स क, यथा सः + करोति = स करोति

सः + ग = स ग, यथा सः + गच्छति = स गच्छति

सः + श = स श, यथा सः + शेते = स शेते

अन्येषु व्यञ्जनेषु परेष्वेवमेव विसर्गलोपो भवति

एषः + अ = एषो ऽ यथा एषः + अपि = एषोऽपि

एषः + आ = एष आ यथा एषः + आगच्छति = एष आगच्छति

एषः + इ = एष इ यथा एषः + इह = एष इह

अन्येषु स्वरेषु परेष्वेवमेव विसर्गलोपो भवति

सर्वेषु व्यञ्जनेषु परेष्वेष इत्यस्य विसर्गलोपो भवति ।

भोः + अ = भो अ, भोय, यथा भोः + अम्बरीष = भोअम्बरीष, भोयम्बरीष

भोः + ई = भो ई, भोयी, यथा भोः + ईशान = भो ईशान, भोयीशान

ओः + उ = ओ उ, ओयु, यथा भो + उमापते = भो उमापते, भोयुमापते

ओः + ग = ओग, ओय्ग, यथा भोः + गदाधर = भोगदाधर भोय्गदाधर । इत्यादि ।

अः + च = अश्च, यथा पूर्णः + चन्द्रः = पूर्णश्चन्द्रः

इः + च = इश्च, यथा ज्योतिः + चक्रम् = ज्योतिश्चक्रम्

उः + च = उश्च, यथा वायुः + चलति = वायुश्चलति

अः + छ = अश्छ, यथा धावितः + छागः = धावितश्छागः

एः + छ = एश्छ, यथा रवेः + छविः = रवेश्छविः

ओः + छ = ओश्छ, यथा तरोः + छाया = तरोश्छाया इत्यादि

अः + ट = अष्ट, यथा भीतः + टलति = भीतष्टलति

उः + ट = उष्ट, यथा धनुः + टङ्कारः = धनुष्टङ्कारः

अः + ठ = अष्ठ, यथा स्थिरः + ठक्कुरः = स्थिरष्ठक्कुरः

अः + त = अस्त यथा उन्नतः + तरुः = उन्नतस्तरुः

आः + त = आस्तः यथा नद्याः + तीरम् = नद्यास्तीरम्

एः + त = एस्त, यथा भूमेः + तलम् = भूमेस्तलम्

अः + थ = अस्थ, यथा चित्तः + थुत्कारः = चित्तस्थुत्कारः

नमः + क = नमस्क, यथा नमः + कारः = नमस्कारः

पुरः + क = पुरस्क, यथा पुरः + कारः = पुरस्कारः

तिरः + क = तिरस्क, यथा तिरः + करिणी = तिरस्करिणी

पुंलिङ्गशब्दरूपाणि

राम—दशरथ के पुत्र या किसी पुरुष का नाम ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्रथमा	रामः	रामौ	रामाः
द्वितीया	रामम्	,,	रामान्
तृतीया	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
चतुर्थी	रामाय	,,	रामेभ्यः
पञ्चमी	रामात्	,,	,,
षष्ठी	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्
सप्तमी	रामे	,,	रामेषु
सम्बोधनम्	हे राम	हे रामौ	हे रामाः

कवि—कविता बनानेवाला ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	कविः	कवी	कवयः
द्वि०	कविम्	,,	कवीन्
तृ०	कविना	कविभ्याम्	कविभिः
च०	कवये	,,	कविभ्यः
पं०	कवेः	,,	,,
ष०	,,	कव्योः	कवीनाम्
स०	कवौ	,,	कविषु
सम्बो०	हे कवे	हे कवी	हे कवयः

सखि—मित्र ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	सखा	सखायौ	सखायः
द्वि०	सखायम्	,,	सखीन्
तृ०	सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः
च०	सख्ये	,,	सखिभ्यः
पं०	सख्युः	,,	,,
ष०	,,	सख्योः	सखीनाम्
स०	सख्यौ	,,	सखिषु
सम्बो०	हे सखे	हे सखायौ	हे सखायः

सुधी—पण्डित, विद्वान् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
द्वि०	सुधियम्	,,	,,
तृ०	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
च०	सुधिये	,,	सुधीभ्यः
पं०	सुधियः	,,	,,
ष०	,,	सुधियोः	सुधियाम्
स०	सुधियि	,,	सुधीषु
सम्बो०	हे सुधीः	हे सुधियौ	हे सुधियः

भानु—सूर्य ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	भानुः	भानू	भानवः
द्वि०	भानुम्	,,	भानून्
तृ०	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः

च०	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
पं०	भानोः	,,	,,
ष०	,,	भान्वोः	भानूनाम्
स०	भानौ	,,	भानुषु
सम्बो०	हे भानो	हे भानू	हे भानवः

सुभ्रू—सुन्दर भौंवाला ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	सुभ्रूः	सुभ्रुवौ	सुभ्रुवः
द्वि०	सुभ्रुवम्	,,	,,
तृ०	सुभ्रुवा	सुभ्रूभ्याम्	सुभ्रूभिः
च०	सुभ्रुवे	,,	सुभ्रूभ्यः
पं०	सुभ्रुवः	,,	,,
ष०	,,	सुभ्रुवोः	सुभ्रुवाम्
स०	सुभ्रुवि	,,	सुभ्रूषु
सम्बो०	हे सुभ्रूः	हे सुभ्रुवौ	हे सुभ्रुवः

पितृ—पिता, उत्पन्न करने वाला ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	पिता	पितरौ	पितरः
द्वि०	पितरम्	,,	पितॄन्
तृ०	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
च०	पित्रे	,,	पितृभ्यः
पं०	पितुः	,,	,,
ष०	,,	पित्रोः	पितॄणाम्
स०	पितरि	,,	पितृषु
सम्बो०	हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः

गो—साँड़, बैल।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	गौः	गावौ	गावः
द्वि०	गाम्	,,	गाः
तृ०	गवा	गोभ्याम्	गोभिः
च०	गवे	,,	गोभ्यः
पं०	गोः	,,	,,
ष०	,,	गवोः	गवाम्
स०	गवि	,,	गोषु
सम्बो०	हे गौः	हे गावौ	हे गावः

ददत्—देता हुआ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	{ ददत् { ददद्	ददतौ	ददतः
द्वि०	ददतम्	,,	,,
तृ०	ददता	ददद्भ्याम्	ददद्भिः
च०	ददते	,,	ददद्भ्यः
पं०	ददतः	,,	,,
ष०	,,	ददतोः	ददताम्
स०	ददति	,,	ददत्सु
सम्बो०	{ हे ददत् { हे ददद्	हे ददतौ	हे ददतः

सुहृद्—मित्र ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	सुहृत्, सुहृद्	सुहृदौ	सुहृदः
द्वि०	सुहृदम्	,,	,,
तृ०	सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
च०	सुहृदे	,,	सुहृद्भ्यः
पं०	सुहृदः	,,	,,
ष०	,,	सुहृदोः	सुहृदाम्
स०	सुहृदि	,,	सुहृत्सु
सम्बो०	हे सुहृद्, हे सुहृत्	हे सुहृदौ	हे सुहृदः

राजन्—राजा, नृप ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	राजा	राजानौ	राजानः
द्वि०	राजानम्	,,	राज्ञः
तृ०	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
च०	राज्ञे	,,	राजभ्यः
पं०	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
ष०	,,	राज्ञोः	राज्ञाम्
स०	राज्ञि, राजनि	,,	राजसु
सम्बो०	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः

आत्मन्—जीवात्मा, मन ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्वि०	आत्मानम्	,,	आत्मनः
तृ०	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
च०	आत्मने	,,	आत्मभ्यः
पं०	आत्मनः	,,	,,
ष०	,,	आत्मनोः	आत्मनाम्
स०	आत्मनि	,,	आत्मसु
सम्बो०	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः

स्वामिन्—प्रभु, मालिक

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	स्वामी	स्वामिनौ	स्वामिनः
द्वि०	स्वामिनम्	,,	,,
तृ०	स्वामिना	स्वामिभ्याम्	स्वामिभिः
च०	स्वामिने	,,	स्वामिभ्यः
पं०	स्वामिनः	,,	,,
ष०	,,	स्वामिनोः	स्वामिनाम्
स०	स्वामिनि	,,	स्वामिषु
सम्बो०	हे स्वामिन्	हे स्वामिनौ	हे स्वामिनः

स्त्रीलिङ्गशब्दरूपाणि

रमा—लक्ष्मी ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	रमा	रमे	रमाः
द्वि०	रमाम्	,,	,,
तृ०	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
च०	रमायै	,,	रमाभ्यः
पं०	रमायाः	,,	,,
ष०	,,	रमयोः	रमाणाम्
स०	रमायाम्	,,	रमासु
सम्बो०	हे रमे	हे रमे	हे रमाः

रुचि—प्रभा, चमक, अनुराग

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	रुचिः	रुची	रुचयः
द्वि०	रुचिम्	,,	रुचीः
तृ०	रुच्या	रुचिभ्याम्	रुचिभिः
च०	रुच्यै, रुचये	,,	रुचिभ्यः
पं०	रुच्याः, रुचेः	,,	,,
ष०	,, ,,	रुच्योः	रुचीनाम्
स०	रुच्याम्, रुचौ	,,	रुचिषु
सम्बो०	हे रुचे	हे रुची	हे रुचयः

नदी ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वि०	नदीम्	,,	नदीः
तृ०	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
च०	नद्यै	,,	नदीभ्यः
पं०	नद्याः	,,	,,
ष०	,,	नद्योः	नदीनाम्
स०	नद्याम्	,,	नदीषु
सम्बो०	हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः

धी—बुद्धि ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	धीः	धियौ	धियः
द्वि०	धियम्	,,	,,
तृ०	धिया	धीभ्याम्	धीभिः
च०	धियै, धिये	,,	धीभ्यः
पं०	धियाः, धियः	,,	,,
ष०	,, ,,	धियोः	धियाम्, धीनाम्
स०	धियाम्, धियि	,,	धीषु
सम्बो०	हे धीः	हे धियौ	हे धियः

धेनु—गाय ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वि०	धेनुम्	,,	धेनूः
तृ०	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः

च०	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पं०	धेन्वाः, धेनोः	,,	,,
ष०	,, ,,	धेन्वोः	धेनूनाम्
स०	धेन्वाम्,	,,	धेनुषु
सम्बो०	हे धेनो	धेनू	हे धेनवः

वधू—बहू, पत्नी।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	वधूः	वध्वौ	वध्वः
द्वि०	वधूम्	,,	वधूः
तृ०	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
च०	वध्वै	,,	वधूभ्यः
पं०	वध्वाः	,,	,,
ष०	,,	वध्वोः	वधूनाम्
स०	वध्वाम्	,,	वधूषु
सम्बो०	हे वधु	हे वध्वौ	हे वध्वः

सरित्—नदी।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	सरित्	सरितौ	सरितः
द्वि०	सरितम्	,,	,,
तृ०	सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
च०	सरिते	,,	सरिद्भ्यः
पं०	सरितः	,,	,,
ष०	,,	सरितोः	सरिताम्
स०	सरिति	,,	सरित्सु
सम्बो०	हे सरित्	हे सरितौ	हे सरितः

नपुंसकलिङ्गशब्दरूपाणि

ज्ञान ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः
च०	ज्ञानाय	,,	ज्ञानेभ्यः
पं०	ज्ञानात्	,,	,,
ष०	ज्ञानस्य	ज्ञानयोः	ज्ञानानाम्
स०	ज्ञाने	,,	ज्ञानेषु
सम्बो०	हे ज्ञान	हे ज्ञाने	हे ज्ञानानि

वारि—जल ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
च०	वारिणे	,,	वारिभ्यः
पं०	वारिणः	,,	,,
ष०	,,	वारिणोः	वारीणाम्
स०	वारिणि	,,	वारिषु
सम्बो०	हे वारि हे वारे	हे वारिणी	हे वारीणि

दधि ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	दधि	दधिनी	दधीनि
द्वि०	”	”	”
तृ०	दध्ना	दधिभ्याम्	दधिभिः
च०	दध्ने	”	दधिभ्यः
पं०	दध्नः	”	”
ष०	”	दध्नोः	दध्नाम्
स०	दध्नि, दधनि	”	दधिषु
सम्बो०	हे दधे, हे दधि	हे दधिनी	हे दधीनि

वस्तु पदार्थ

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	वस्तु	वस्तुनी	वस्तूनि
द्वि०	”	”	”
तृ०	वस्तुना	वस्तुभ्याम्	वस्तुभिः
च०	वस्तुने	”	वस्तुभ्यः
पं०	वस्तुनः	”	”
ष०	”	वस्तुनोः	वस्तूनाम्
स०	वस्तुनि	”	वस्तुषु
सम्बो०	हे वस्तु	हे वस्तुनी	हे वस्तूनि

जगत्—संसार

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	जगत्, जगद्	जगती	जगन्ति
द्वि०	”	”	”
तृ०	जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः

च०	जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
पं०	जगतः	,,	,,
षं०	,,	जगतोः	जगताम्
स०	जगति	,,	जगत्सु
सम्बो०	हे जगत्, हे जगद्	हे जगती	हे जगन्ति

नामन् ।

	पु० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	नाम	नामनी, नाम्नी	नामानि
द्वि०	,,	,, ,,	,,
तृ०	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
च०	नाम्ने	,,	नामभ्य:
पं०	नाम्न:	,,	,,
ष०	,,	नाम्नोः	नाम्नाम्
स०	नाम्नि, नामनि	,,	नामसु
सम्बो०	हे नाम, हे नामन्	हे नामनी, हेनाम्नी	हे नामानि

सर्वनामशब्दरूपाणि

अस्मद् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वि०	माम्, मा	” नौ	अस्मान्, नः
तृ०	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
च०	मह्यम्, मे	” नौ	अस्मभ्यम्, नः
पं०	मत्	”	अस्मत्
ष०	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
स०	मयि	”	अस्मासु

तदादीनां सम्बोधनं नास्ति ।

युष्मद् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वि०	त्वाम्, त्वा	” वाम्	युष्मान्, वः
तृ०	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
च०	तुभ्यम्, ते	” वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पं०	त्वत्	”	युष्मत्
ष०	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
स०	त्वयि	”	युष्मासु

पुँ०

तद्—वह ।

	ए० व०	द्वि० व	ब० व०
प्र०	सः	तौ	ते
द्वि०	तम्	”	तान्
तृ०	तेन	ताभ्याम्	तैः
च०	तस्मै	”	तेभ्यः
पं०	तस्मात्	”	”
ष०	तस्य	तयोः	तेषाम्
स०	तस्मिन्	”	तेषु

नपुं०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	तद्, तत्	ते	तानि
द्वि०	”	”	”
तृ०	तेन	ताभ्याम्	तैः
च०	तस्मै	”	तेभ्यः
पं०	तस्मात्	”	”
ष०	तस्य	तयोः	तेषाम्
स०	तस्मिन्	”	तेषु

स्त्री०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	सा	ते	ताः
द्वि०	ताम्	”	”
तृ०	तया	ताभ्याम्	ताभिः

च०	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
॰०	तस्याः	,,	,,
ष०	,,	तयोः	तासाम्
स०	तस्याम्	,,	तासु

यद्—जो ।

पुँ०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	यः	यौ	ये
द्वि०	यम्	यौ	यान्
तृ०	येन	याभ्याम्	यैः
च०	यस्मै	,,	येभ्यः
पं०	यस्मात्	,,	,,
ष०	यस्य	ययोः	येषाम्
स०	यस्मिन्	,,	येषु

नपुं०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	यत्, यद्	ये	यानि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	येन	याभ्याम्	यैः
च०	यस्मै	,,	येभ्यः
पं०	यस्मात्	,,	,,
ष०	यस्य	ययोः	येषाम्
स०	यस्मिन्	,,	येषु

स्त्री०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	या	ये	याः
द्वि०	याम्	,,	याः
तृ०	यया	याभ्याम्	याभिः
च०	यस्यै	,,	याभ्यः
पं०	यस्याः	,,	,,
ष०	,,	ययोः	यासाम्
स०	यस्याम्	,,	यासु

एतत्— यह ।

पुं०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	एषः	एतौ	एते
द्वि०	एतम्, एनम्	,, एनौ	एतान्, एनान्
तृ०	एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः
च०	एतस्मै	,,	एतेभ्यः
पं०	एतस्मात्, एतस्माद्	,,	,,
ष०	एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्
स०	एतस्मिन्	,, ,,	एतेषु

नपुं०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	एतत्, एतद् एनत्, एनद्	एते	एतानि
द्वि०	एतत्, एतद् एनत्, एनद्	,,	,,

तृ०	एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः
च०	एतस्मै	"	एतेभ्यः
पं०	एतस्मात्, एतस्माद्	"	"
ष०	एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्
स०	एतस्मिन्	" "	एतेषु

स्त्री०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	एषा	एते	एताः
द्वि०	एताम्, एनाम्	" एने	" एनाः
तृ०	एतया, एनया	एताभ्याम्	एताभ्यः
च०	एतस्यै	"	एताभिः
पं०	एतस्याः	"	एताभ्यः
ष०	एतस्याः	एतयोः, एनयोः	एतासाम्
स०	एतस्याम्	" "	एतासु

किम्—कौन, क्या।

पुं०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	कः	कौ	के
द्वि०	कम्	"	कान्
तृ०	केन	काभ्याम्	कैः
च०	कस्मै	"	केभ्यः
पं०	कस्मात्	"	"
ष०	कस्य	कयोः	केषाम्
स०	कस्मिन्	"	केषु

स्त्री०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	का	के	काः
द्वि०	काम्	”	”
तृ०	कया	काभ्याम्	काभिः
च०	कस्यै	”	काभ्यः
पं०	कस्याः	”	”
ष०	”	कयोः	कासाम्
स०	कस्याम्	”	कासु

नपुं०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	किम्	के	कानि
द्वि०	”	”	”

शेषं पुंवत् ।

इदम् —यह ।

पुं०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अयम्	इमौ	इमे
द्वि०	इमम्, एनम्	” एनौ	इमान् , एनान्
तृ०	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
च०	अस्मै	”	एभ्यः
पं०	अस्मात्	”	”
ष०	अस्य	अनयोः एनयोः	एषाम्
स०	अस्मिन्	” ”	एषु

स्त्री०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	इयम्	इमे	इमाः
द्वि०	इमाम्, एनाम्	,, एने	,, एनाः
तृ०	अनया, एनया,	आभ्याम्	आभिः
च०	अस्यै	,,	आभ्यः
पं०	अस्याः	,,	,,
ष०	,,	अनयोः, एनयोः	आसाम्
स०	अस्याम्	,, ,,	आसु

नपुं०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	इदम्	इमे	इमानि
द्वि०	,, एनत्	,, एने	,, एनानि

शेषं पुंवत् ।

अदस्—यह ।

पुं०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	असौ	अमू	अमी
द्वि०	अमुम्	,,	अमून्
तृ०	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
च०	अमुष्मै	,,	अमीभ्यः
पं०	अमुष्मात्	,,	,,
ष०	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
स०	अमुष्मिन्	,,	अमीषु

स्त्री०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	असौ	अमू	अमूः
द्वि०	अमूम्	,,	,,
तृ०	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
च०	अमुष्यै	,,	अमूभ्यः
पं०	अमुष्याः	,,	अमूभ्यः
ष०	,,	अमुयोः	अमूषाम्
स०	अमुष्याम्	,,	अमूषु

नपुं०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अदः	अमू	अमूनि
द्वि०	,,	,,	,,

शेषं पुंवत् ।

केचिद्धातवः परस्मैपदिनः, केचिदात्मनेपदिनः, केचिच्चोभयपदिनो भवन्ति ।

अथ परस्मैपदिनः

भ्वादिगणः ।

पठ्—पढ़ना ।

वर्तमाने लट्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	पठति	पठतः	पठन्ति
म०	पठसि	पठथः	पठथ
उ०	पठामि	पठावः	पठामः

विध्याद्यर्थेषु लोट्

प्र०	पठतु, पठतात्	पठताम्	पठन्तु
म०	पठ, ”	पठतम्	पठत
उ०	पठानि	पठाव	पठाम

विधौ लिङ्

प्र०	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
म०	पठेः	पठेतम्	पठेत
उ०	पठेयम्	पठेव	पठेम

अनद्यतनभूते लङ्।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
म०	अपठः	अपठतम्	अपठत
उ०	अपठम्	अपठाव	अपठाम

सामान्यभविष्यति लट्।

प्र०	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
म०	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उ०	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

अदादिगणः।

अद् – खाना।

वर्तमाने लट्।

प्र०	अत्ति	अत्तः	अदन्ति
म०	अत्सि	अत्थः	अत्थ
उ०	अद्मि	अद्वः	अद्मः

विध्याद्यर्थेषु लोट्।

प्र०	अत्तु, अत्ताम्	अत्ताम्	अदन्तु
म०	अद्धि, ,,	अत्तम्	अत्त
उ०	अदानि	अदाव	अदाम

विधौ लिङ्।

प्र०	अद्यात्	अद्याताम्	अद्युः
म०	अद्याः	अद्यातम्	अद्यात
उ०	अद्याम्	अद्याव	अद्याम

अनद्यतनभूते लङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	आदत्	आत्ताम्	आदन्
म०	आदः	आत्तम्	आत्त
उ०	आदम्	आद्व	आद्म

भविष्यति लृट् ।

प्र०	अत्स्यति	अत्स्यतः	अत्स्यन्ति
म०	अत्स्यसि	अत्स्यथः	अत्स्यथ
उ०	अत्स्यामि	अत्स्यावः	अत्स्यामः

ह्वादिगणी ।

दा—देना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	ददाति	दत्तः	ददति
म०	ददासि	दत्थः	दत्थ
उ०	ददामि	दद्वः	दद्मः

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	ददातु, दत्तात्	दत्ताम्	ददतु
म०	देहि, ”	दत्तम्	दत्त
उ०	ददानि	ददाव	ददाम

विधौ लिङ् ।

प्र०	दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः
म०	दद्याः	दद्यातम्	दद्यात
उ०	दद्याम्	दद्याव	दद्याम

अनद्यतनभूते लङ् ।

	ए० व०	द्वि व०	ब० व०
प्र०	अददात्	अदत्ताम्	अददुः
म०	अददाः	अदत्तम्	अदत्त
उ०	अददाम्	अदद्व	अदद्म

भविष्यति लृट् ।

प्र०	दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति
म०	दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ
उ०	दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः

दिवादिगणः ।

नृत्—नाचना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
म०	नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ
उ०	नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	नृत्यतु; नृत्यतात्	नृत्यताम्	नृत्यन्तु
म०	नृत्य ,,	नृत्यतम्	नृत्यत
उ०	नृत्यानि	नृत्याव	नृत्याम

विधौ लिङ् ।

प्र०	नृत्येत्	नृत्येताम्	नृत्येयुः
म०	नृत्येः	नृत्येतम्	नृत्येत
उ०	नृत्येयम्	नृत्येव	नृत्येम

अनद्यतनभूते लङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्
म०	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
उ०	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम

भविष्यति लृट् ।

प्र०	नर्तिष्यति, नर्त्स्यति	नर्तिष्यतः नर्त्स्यतः	नर्तिष्यन्ति, नर्त्स्यन्ति
म०	नर्तिष्यसि, नर्त्स्यसि	नर्तिष्यथः, नर्त्स्यथः	नर्तिष्यथ, नर्त्स्यथ
उ०	नर्तिष्यामि, नर्त्स्यामि	नर्तिष्यावः, नर्त्स्यावः	नर्तिष्यामः नर्त्स्यामः

स्वादिगणी ।

*श्रु—श्रवण करना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि व०	ब० व०
प्र०	शृणोति	शृणुतः	शृण्वन्ति
म०	शृणोषि	शृणुथः	शृणुथ
उ०	शृणोमि	शृणुवः, शृण्वः	शृणुमः, शृण्मः

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	शृणोतु	शृणुताम्	शृण्वन्तु
म०	शृणु	शृणुतम्	शृणुत
उ०	शृणवानि	शृणवाव	शृणवाम

विधौ लिङ् ।

प्र०	शृणुयात्	शृणुयाताम्	शृणुयुः
म०	शृणुयाः	शृणुयातम्	शृणुयात
उ०	शृणुयाम्	शृणुयाव	शृणुयाम

* पाणिनिना त्वयं भ्वादिगणी मतः परन्तु लाघवादत्र स्वादिगणे लिखितः ।

अनद्यतनभूते लङ्।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अशृणोत्	अशृणुताम्	अशृण्वन्
म०	अशृणो	अशृणुतम्	अशृणुत
उ०	अशृणवम्	अशृणुव, अशृण्व	अशृणुम, अशृण्म

भविष्यति लट्

प्र०	श्रोष्यति	श्रोष्यतः	श्रोष्यन्ति
म०	श्रोष्यसि	श्रोष्यथः	श्रोष्यथ
उ०	श्रोष्यामि	श्रोष्यावः	श्रोष्यामः

तुदादिगणी ।

लिख्—लिखना

वर्तमाने लट्।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	लिखति	लिखतः	लिखन्ति
म०	लिखसि	लिखथः	लिखथ
उ०	लिखामि	लिखावः	लिखामः

विध्याद्यर्थेषु लोट्

प्र०	लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु
म०	लिख	लिखतम्	लिखत
उ०	लिखानि	लिखाव	लिखाम

विधौ लिङ्

प्र०	लिखेत्	लिखेताम्	लिखेयुः
म०	लिखेः	लिखेतम्	लिखेत
उ०	लिखेयम्	लिखेव	लिखेम

अनद्यतनभूते लङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
म०	अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
उ०	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम

भविष्यति लृट् ।

प्र०	लेखिष्यति	लेखिष्यतः	लेखिष्यन्ति
म०	लेखिष्यसि	लेखिष्यथः	लेखिष्यथ
उ०	लेखिष्यामि	लेखिष्यावः	लेखिष्यामः

रुधादिगणः ।

भञ्ज्—तोड़ना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	भनक्ति	भङ्क्तः	भञ्जन्ति
म०	भनक्षि	भङ्क्थः	भङ्क्थ
उ०	भनज्मि	भञ्ज्वः	भञ्ज्मः

विध्याद्यर्थेषु लोट्

प्र०	भनक्तु भङ्क्तात्	भङ्क्ताम्	भञ्जन्तु
म०	भङ्ग्धि, "	भङ्क्तम्	भङ्क्त
उ०	भनजानि	भनजाव	भनजाम

विधौ लिङ्

प्र०	भञ्ज्यात्	भञ्ज्याताम्	भञ्ज्युः
म०	भञ्ज्याः	भञ्ज्यातम्	भञ्ज्यात
उ०	भञ्ज्याम्	भञ्ज्याव	भञ्ज्याम

अनद्यतनभूते लङ्।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अभनक्	अभङ्क्ताम्	अभञ्जन्
म०	अभनक्	अभङ्क्तम्	अभङ्क्त
उ०	अभनजम्	अभञ्ज्व	अभञ्ज्म

भविष्यति लृट्।

प्र०	भङ्क्ष्यति	भङ्क्ष्यतः	भङ्क्ष्यन्ति
म०	भङ्क्ष्यसि	भङ्क्ष्यथः	भङ्क्ष्यथ
उ०	भङ्क्ष्यामि	भङ्क्ष्यावः	भङ्क्ष्यामः

तनादिगणी ।

कृ—करना ।

वर्तमाने लट्।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
म०	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उ०	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

विध्याद्यर्थेषु लोट्।

प्र०	करोतु, कुरुतात्	कुरुताम्	कुर्वन्तु
म०	कुरु ,,	कुरुतम्	कुरुत
उ०	करवाणि	करवाव	करवाम

विधौ लिङ्

प्र०	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः
म०	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
उ०	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम

अनद्यतनभूते लङ्।

	ए० व०	द्वि व०	ब० व०
प्र०	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
म०	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उ०	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म

भविष्यति लृट्।

प्र०	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
म०	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
उ०	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

क्र्यादिगणी

क्री—मोल लेना

वर्तमाने लट्।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणन्ति
म०	क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ
उ०	क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः

विध्याद्यर्थेषु लोट्

प्र०	क्रीणातु, क्रीणीतात्	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु
म०	क्रीणीहि ,,	क्रीणीतम्	क्रीणीत
उ०	क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम

विधौ लिङ्।

प्र०	क्रीणीयात्	क्रीणीयाताम्	क्रीणीयुः
म०	क्रीणीयाः	क्रीणीयातम्	क्रीणीयात
उ०	क्रीणीयाम्	क्रीणीयाव	क्रीणीयाम

अनद्यतनभूते लङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्
म०	अक्रीणाः	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत
उ०	अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणीम

भविष्यति लट्

प्र०	क्रेष्यति	क्रेष्यतः	क्रेष्यन्ति
म०	क्रेष्यसि	क्रेष्यथः	क्रेष्यथ
उ०	क्रेष्यामि	क्रेष्यावः	क्रेष्यामः

चुरादिगणो ।

कथ्—कहना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	कथयति	कथयतः	कथयन्ति
म०	कथयसि	कथयथः	कथयथ
उ०	कथयामि	कथयावः	कथयामः

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	कथयतु, कथयतात्	कथयताम्	कथयन्तु
म०	कथय, ,,	कथयतम्	कथयत
उ०	कथयानि	कथयाव	कथयाम

विधौ लिङ् ।

प्र०	कथयेत्	कथयेताम्	कथयेयुः
म०	कथयेः	कथयेतम्	कथयेत
उ०	कथयेयम्	कथयेव	कथयेम

अनद्यतनभूते लङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्
म०	अकथयः	अकथयतम्	अकथयत
उ०	अकथयम्	अकथयाव	अकथयाम

भविष्यति लृट्

प्र०	कथयिष्यति	कथयिष्यतः	कथयिष्यन्ति
म०	कथयिष्यसि	कथयिष्यथः	कथयिष्यथ
उ०	कथयिष्यामि	कथयिष्यावः	कथयिष्यामः

अथात्मनेपदिनः ।

भ्वादिगणः ।

भाष्—बोलना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	भाषते	भाषेते	भाषन्ते
म०	भाषसे	भाषेथे	भाषध्वे
उ०	भाषे	भाषावहे	भाषामहे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	भाषताम्	भाषेताम्	भाषन्ताम्
म०	भाषस्व	भाषेथाम्	भाषध्वम्
उ०	भाषै	भाषावहै	भाषामहै

विधौ लिङ् ।

प्र०	भाषेत	भाषेयाताम्	भाषेरन्
म०	भाषेथाः	भाषेयाथाम्	भाषेध्वम्
उ०	भाषेय	भाषेवहि	भाषेमहि

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	अभाषत	अभाषेताम्	अभाषन्त
म०	अभाषथाः	अभाषेथाम्	अभाषध्वम्
उ०	अभाषे	अभाषावहि	अभाषामहि

भविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	भाषिष्यते	भाषिष्येते	भाषिष्यन्ते
म०	भाषिष्यसे	भाषिष्येथे	भाषिष्यध्वे
उ०	भाषिष्ये	भाषिष्यावहे	भाषिष्यामहे

अदादिगणः ।

आस्—बैठना ।

वर्तमाने लट्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	आस्ते	आसाते	आसते
म०	आस्से	आसाथे	आध्वे
उ०	आसे	आस्वहे	आस्महे

विध्याद्यर्थेषु लोट्

प्र०	आस्ताम्	आसाताम्	आसताम्
म०	आस्स्व	आसाथाम्	आध्वम्
उ०	आसै	आसावहै	आसामहै

विधौ लिङ् ।

प्र०	आसीत	आसीयाताम्	आसीरन्
म०	आसीथाः	आसीयाथाम्	आसीध्वम्
उ०	आसीय	आसीवहि	आसीमहि

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	आस्त	आसाताम्	आसत
म०	आस्थाः	आसाथाम्	आध्वम्
उ०	आसि	आस्वहि	आस्महि

भविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	आसिष्यते	आसिष्येते	आसिष्यन्ते
म०	आसिष्यसे	आसिष्येथे	आसिष्यध्वे
उ०	आसिष्ये	आसिष्यावहे	आसिष्यामहे

ह्वादिगणी ।

दा ।

वर्त्तमाने लट्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	दत्ते	ददाते	ददते
म०	दत्से	ददाथे	दद्ध्वे
उ०	ददे	दद्वहे	दद्महे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	दत्ताम्	ददाताम्	ददताम्
म०	दत्स्व	ददाथाम्	दद्ध्वम्
उ०	ददै	ददावहै	ददामहै

विधौ लिङ् ।

प्र०	ददीत	ददीयाताम्	ददीरन्
म०	ददीथाः	ददीयाथाम्	ददीध्वम्
उ०	ददीय	ददीवहि	ददीमहि

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	अदत्त	अददाताम्	अददत
म०	अदत्थाः	अददाथाम्	अदद्ध्वम्
उ०	अददि	अदद्वहि	अदद्महि

भविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते
म०	दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
उ०	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे

दिवादिगणी ।

मन्—समझना ।

वर्त्तमान लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	मन्यते	मन्येते	मन्यन्ते
म०	मन्यसे	मन्येथे	मन्यध्वे
उ०	मन्ये	मन्यावहे	मन्यामहे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	मन्यताम्	मन्येताम्	मन्यन्ताम्
म०	मन्यस्व	मन्येथाम्	मन्यध्वम्
उ०	मन्यै	मन्यावहै	मन्यामहै

विधौ लिङ् ।

प्र०	मन्येत	मन्येयाताम्	मन्येरन्
म०	मन्येथाः	मन्येयाथाम्	मन्येध्वम्
उ०	मन्येय	मन्येवहि	मन्येमहि

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	अमन्यत	अमन्येताम्	अमन्यन्त
म०	अमन्यथाः	अमन्येथाम्	अमन्यध्वम्
उ०	अमन्ये	अमन्यावहि	अमन्यामहि

भविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	मंस्यते	मंस्येते	मंस्यन्ते
म०	मंस्यसे	मंस्येथे	मंस्यध्वे
उ०	मंस्ये	मंस्यावहे	मंस्यामहे

स्वादिगणी ।

वृ—वरण करना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	वृणुते	वृण्वाते	वृण्वते
म०	वृणुषे	वृण्वाथे	वृणुध्वे
उ०	वृण्वे	वृणुवहे, वृण्वहे	वृणुमहे, वृण्महे

विध्याद्यर्थेषु लोट्

प्र०	वृणुताम्	वृण्वाताम्	वृण्वताम्
म०	वृणुष्व	वृण्वाथाम्	वृणुध्वम्
उ०	वृणवै	वृणवावहै	वृणवामहै

विधौ लिङ् ।

प्र०	वृण्वीत	वृण्वीयाताम्	वृण्वीरन्
म०	वृण्वीथाः	वृण्वीयाथाम्	वृण्वीध्वम्
उ०	वृण्वीय	वृण्वीवहि	वृण्वीमहि

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	अवृणुत	अवृण्वाताम्	अवृण्वत
म०	अवृणुथाः	अवृण्वाथाम्	अवृणुध्वम्
उ०	अवृण्वि	अवृणुवहि, अवृण्वहि	अवृणुमहि, अवृण्महि

भविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	वरिष्यते, वरीष्यते	वरिष्येते, वरीष्येते	वरिष्यन्ते, वरीष्यन्ते
म०	वरिष्यसे, वरीष्यसे	वरिष्येथे, वरीष्येथे	वरिष्यध्वे, वरीष्यध्वे
उ०	वरिष्ये, वरीष्ये	वरिष्यावहे, वरिष्यावहे	वरीष्यामहे, वरीष्यामहे

तुदादिगणो ।

लज्ज्—लजाना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	लज्जते	लज्जेते	लज्जन्ते
म०	लज्जसे	लज्जेथे	लज्जध्वे
उ०	लज्जे	लज्जावहे	लज्जामहे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	लज्जताम्	लज्जेताम्	लज्जन्ताम्
म०	लज्जस्व	लज्जेथाम्	लज्जध्वम्
उ०	लज्जै	लज्जावहै	लज्जामहै

विधौ लिङ् ।

प्र०	लज्जेत	लज्जेयाताम्	लज्जेरन्
म०	लज्जेथाः	लज्जेयाथाम्	लज्जेध्वम्
उ०	लज्जेय	लज्जेवहि	लज्जेमहि

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	अलज्जत	अलज्जेताम्	अलज्जन्त
म०	अलज्जथाः	अलज्जेथाम्	अलज्जध्वम्
उ०	अलज्जे	अलज्जावहि	अलज्जामहि

भविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	लज्जिष्यते	लज्जिष्येते	लज्जिष्यन्ते
म०	लज्जिष्यसे	लज्जिष्येथे	लज्जिष्यध्वे
उ०	लज्जिष्ये	लज्जिष्यावहे	लज्जिष्यामहे

रुधादिगणी ।

भुज्—भोजन करना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	भुङ्क्ते	भुञ्जाते	भुञ्जते
म०	भुङ्क्षे	भुञ्जाथे	भुङ्ग्ध्वे
उ०	भुञ्जे	भुञ्ज्वहे	भुञ्ज्महे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	भुङ्क्ताम्	भुञ्जाताम्	भुञ्जताम्
म०	भुङ्क्ष्व	भुञ्जाथाम्	भुङ्ग्ध्वम्
उ०	भुनजै	भुनजावहै	भुनजामहै

विधौ लिङ् ।

प्र०	भुञ्जीत	भुञ्जीयाताम्	भुञ्जीरन्
म०	भुञ्जीथाः	भुञ्जीयाथाम्	भुञ्जीध्वम्
उ०	भुञ्जीय	भुञ्जीवहि	भुञ्जीमहि

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	अभुङ्क्त	अभुञ्जाताम्	अभुञ्जत
म०	अभुङ्क्थाः	अभुञ्जाथाम्	अभुङ्ग्ध्वम्
उ०	अभुञ्जि	अभुञ्ज्वहि	अभुञ्ज्महि

भविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	भोक्ष्यते	भोक्ष्येते	भोक्ष्यन्ते
म०	भोक्ष्यसे	भोक्ष्येथे	भोक्ष्यध्वे
उ०	भोक्ष्ये	भोक्ष्यावहे	भोक्ष्यामहे

तनादिगणी ।

कृ—करना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
म०	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
उ०	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्
म०	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
उ०	करवै	करवावहै	करवामहै

विधौ लिङ् ।

प्र०	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्
म०	कुर्वीथाः	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्
उ०	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
म०	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
उ०	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

भविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि व०	ब० व०
प्र०	करिष्यते	करिष्येते	करिष्यन्ते
म०	करिष्यसे	करिष्येथे	करिष्यध्वे
उ०	करिष्ये	करिष्यावहे	करिष्यामहे

क्रयादिगणः ।

वि-क्री—बेचना ।

वर्तमाने लट्

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	विक्रीणीते	विक्रीणाते	विक्रीणते
म०	विक्रीणीषे	विक्रीणाथे	विक्रीणीध्वे
उ०	विक्रीणे	विक्रीणीवहे	विक्रीणीमहे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	विक्रीणीताम्	विक्रीणाताम्	विक्रीणताम्
म०	विक्रीणीष्व	विक्रीणाथाम्	विक्रीणीध्वम्
उ०	विक्रीणै	विक्रीणावहै	विक्रीणामहै

विधौ लिङ् ।

प्र०	विक्रीणीत	विक्रीणीयाताम्	विक्रीणीरन्
म०	विक्रीणीथाः	विक्रीणीयाथाम्	विक्रीणीध्वम्
उ०	विक्रीणीय	विक्रीणीवहि	विक्रीणीमहि

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	व्यक्रीणीत	व्यक्रीणाताम्	व्यक्रीणत
म०	व्यक्रीणीथाः	व्यक्रीणाथाम्	व्यक्रीणीध्वम्
उ०	व्यक्रीणि	व्यक्रीणीवहि	व्यक्रीणीमहि

भविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	विक्रेष्यते	विक्रेष्येते	विक्रेष्यन्ते
म०	विक्रेष्यसे	विक्रेष्येथे	विक्रेष्यध्वे
उ०	विक्रेष्ये	विक्रेष्यामहे	विक्रेष्यामहे

चुरादिगणी

अर्थ—मांगना ।

वर्त्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अर्थयते	अर्थयेते	अर्थयन्ते
म०	अर्थयसे	अर्थयेथे	अर्थयध्वे
उ०	अर्थये	अर्थयावहे	अर्थयामहे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	अर्थयताम्	अर्थयेताम्	अर्थयन्ताम्
म०	अर्थयस्व	अर्थयेथाम्	अर्थयध्वम्
उ०	अर्थयै	अर्थयावहै	अर्थयामहै

विधौ लिङ् ।

प्र०	अर्थयेत	अर्थयेयाताम्	अर्थयेरन्
म०	अर्थयेथाः	अर्थयेयाथाम्	अर्थयेध्वम्
उ०	अर्थयेय	अर्थयेवहि	अर्थयेमहि

अनद्यतनभूते लङ् ।

प्र०	आर्थयत	आर्थयेताम्	आर्थयन्त
म०	आर्थयथाः	आर्थयेताम्	आर्थयध्वम्
उ०	आर्थये	आर्थयावहि	आर्थयामहि

भविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	अर्थयिष्यते	अर्थयिष्येते	अर्थयिष्यन्ते
म०	अर्थयिष्यसे	अर्थयिष्येथे	अर्थयिष्यध्वे
उ०	अर्थयिष्ये	अर्थयिष्यावहे	अर्थयिष्यामहे
